

Homoseksualnost u 19. stoljeću: prikazi u hrvatskom tisku

Maslov, Franka

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:826272>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-30**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Sveučilišni diplomski dvopredmetni studij Povijest, nastavnički smjer i
Pedagogija

Franka Maslov

Homoseksualnost u 19. stoljeću: prikazi u hrvatskom tisku

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Anđelko Vlašić

Sumentor: dr. sc. Luka Pejić

Osijek, 2024.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijest
Sveučilišni diplomski dvopredmetni studij Povijest, nastavnički smjer i
Pedagogija

Franka Maslov

Homoseksualnost u 19. stoljeću: prikazi u hrvatskom tisku

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena
povijest

Mentor: doc. dr. sc. Anđelko Vlašić

Sumentor: dr. sc. Luka Pejić

Osijek, 2024.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnoga, odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku 13. 9. 2024.

Franka Maslov, 0122230665

Ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

„Dugo“ 19. stoljeće obilježeno je stigmatizacijom pojedinih skupina koje su stavljene na same margine društvene hijerarhije. U brojnim je slučajevima riječ o nastavku prakse iz ranijih razdoblja u kojemu su određene društvene skupine bile demonizirane i koje su izazivale prijezir i javnu sablazan među širim pukom. Jednu od marginaliziranih skupina predstavljali su i homoseksualci koji su izazivali posebnu vrstu zgražanja. Brojni su razlozi tomu doprinijeli, od onih vjerskih i moralnih do onih gdje se homoseksualnost povezivala s bolešću. Kada je riječ o prikazima homoseksualaca u javnom diskursu 19. stoljeća, odnosno u tiskovinama koje su tada objavljivane na području Hrvatske, uočavamo da je riječ o historiografski potpuno neistraženoj temi. S obzirom na to, ovoj je temi potrebno pridati više pozornosti kako bismo dobili jasniji uvid u onovremenu percepciju seksualnosti te tretman određene marginalne društvene skupine. Rad će nastojati odgovoriti na nekoliko istraživačkih pitanja. Koje su bile glavne značajke negativnih prikaza homoseksualnosti i homoseksualaca u hrvatskom tisku kasnog 19. i ranog 20. stoljeća? Na koji su način religijska uvjerenja uvjetovala javni diskurs o homoseksualnosti u navedenom razdoblju na području Hrvatske? Kako su liječnici u stručnim glasilima opisivali homoseksualnost? Rad se također bavi *Kaznenim zakonom* iz 19. stoljeća i njegovim člancima koji su se odnosili na homoseksualnost te kako je ona trebala biti sankcionirana, gdje je napravljena poveznica između zakonskih odredbi i novinskih članaka koji prikazuju tretman homoseksualaca na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće na prostoru Hrvatske. Dan je osvrt na znanstvenu terminologiju koja je od velikog značaja kada se govori o ovoj temi i razdoblju 19. stoljeća koje je iznjedrilo novi pojam *homoseksualnost*, a koji ranije nije bio u upotrebi, iz čega se može uvidjeti početak znanstveno usmjerenog pogleda na homoseksualnost.

Ključne riječi: „dugo“ 19. stoljeće, marginalne skupine, homoseksualnost, homoseksualci, hrvatski tisak, *Kazneni zakon*

Sadržaj

1. UVOD	1
2. HOMOSEKSUALNOST U SVIJETU U 19. STOLJEĆU	4
2.1. Zakonske regulative i kažnjavanje homoseksualnosti	8
2.2. Odnos znanosti 19. stoljeća prema homoseksualnosti	12
2.3. Muški i ženski identitet i pitanje muškosti u 19. stoljeću	19
2.4. Najpoznatije homoseksualne afere 19. stoljeća	21
3. HOMOSEKSUALNOST U HRVATSKOJ U 19. STOLJEĆU	28
3.1. Osnovne značajke hrvatskog društva 19. stoljeća	30
3.2. Kazneni zakon	35
4. PRIKAZ HOMOSEKSUALNIH OSOBA U HRVATSKOM TISKU	39
4.1. Hrvatski tisak 19. stoljeća	40
4.1. Medicinski pogled	41
4.2. „Pederastija“ u predmodernom dobu	47
4.3. Ćudorednost (moral) i vjera	50
4.4. Homoseksualne afere u svijetu	53
4.5. Lokalne homoseksualne afere i slučajevi	58
5. ZAKLJUČAK	61
6. GRAFIČKI PRILOZI	64
7. POPIS IZVORA I LITERATURA	67

1. UVOD

Kada se govori o homoseksualnosti u Hrvatskoj¹ u razdoblju „dugoga“ 19. stoljeća, potrebno je istaknuti kako je ova tema u potpunosti neistražena te da su njezino istraživanje i analiza bili stanoviti izazov. Unatoč tome što će biti pružen uvid u prikaz homoseksualaca putem analize članaka hrvatskoga tiska, potrebna su daljnja istraživanja koja će dodatno produbiti ovu analizu.

Cilj je ovoga diplomskoga rada prikazati način na koji je hrvatski tisak pisao o homoseksualcima i homoseksualnosti kao društvenoj pojavi. Rad će nastojati odgovoriti na nekoliko istraživačkih pitanja. Koje su bile glavne značajke negativnih prikaza homoseksualnosti i homoseksualaca u hrvatskom tisku kasnog 19. i ranog 20. stoljeća? Na koji su način religijska uvjerenja uvjetovala javni diskurs o homoseksualnosti u navedenom razdoblju na području Hrvatske? Kako su liječnici u stručnim glasilima opisivali homoseksualnost? Shodno tomu, u radu će biti analizirani novinski članci te članci iz časopisa hrvatskoga tiska koji govore o homoseksualnosti u razdoblju „dugoga“ 19. stoljeća. Prilikom istraživanja analizirani su digitalizirani novinski izvori koji se nalaze u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Pronađeni članci odnose se na razdoblje od sredine 19. stoljeća, odnosno od 1841. godine, pa sve do 1916. godine.

Rad je podijeljen na šest poglavlja, ne uključujući popis literature. Nakon uvodnoga dijela, pisat će se o homoseksualnosti u svijetu s naglaskom na „dugo“ 19. stoljeće. Bit će prikazane zakonske regulative i kažnjavanje ove marginalne skupine te će se detaljnije obratiti pozornost na znanstvenu terminologiju i odnos znanosti 19. stoljeća prema homoseksualnosti. Slijedi poglavlje koje se odnosi na homoseksualnost u Hrvatskoj u 19. stoljeću te njegova potpoglavlja koja će govoriti o osnovnim značajkama hrvatskoga društva 19. stoljeća te *Kaznenom zakonu* 19. stoljeća. U četvrtom poglavlju, koje je ujedno i središnji dio rada, navest će se glavne značajke hrvatskoga tiska 19. stoljeća te pružiti prikaz homoseksualnih osoba u hrvatskom tisku putem analize relevantnih novina i časopisa na hrvatskom jeziku, odnosno izvora koji su korišteni za potrebe pisanja diplomskoga rada. Detaljnije će se obraditi pitanje vjere i morala, medicinski pogled na homoseksualnost i homoseksualne afere u svijetu

¹ Istraživanje podrazumijeva dostupne izvore koji se odnose na područje Banske Hrvatske, Dalmacije i Istre u 19. stoljeću.

te one lokalne koje su uzdrmale javnost. Na samom kraju rada bit će iznesen zaključak te će biti prikazani prikadni grafički prilozi.

Prilikom pisanja diplomskoga rada korišteni su izvori iz hrvatskoga tiska te je obrađeno 40 članaka iz 13 različitih novina i četiri časopisa. Najviše članaka pronađeno je u časopisu *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* te novinama *Jutarnji list*. *Liječnički vjesnik* najviše je pozornosti pridao medicinskom aspektu promatranja homoseksualnosti te njegovog povezivanja s bolešću te se često u pronađenim člancima kao autoritet kod pitanja homoseksualnosti (koja je u korelaciji sa seksualnim devijacijama) navodi njemački psihijatar Richard von Krafft-Ebing i njegovo djelo *Psychopathia Sexualis* (1886.) koje je u tom razdoblju bilo vrlo cijenjeno. *Jutarnji list* najviše se osvrtao na homoseksualne afere koje su uzdrmale Europu (primjerice, afere Redl i Eulenburg). Važno je napomenuti kako je terminologija kojom su oslovljavani homoseksualci u razdoblju 19. stoljeća otežala pronalazak članaka uslijed arhaičnog načina adresiranja ove marginalne društvene skupine. Najviše članaka pronađeno je pod ključnim riječima „sodomija“, „paederastija“ (pederastija), „homoseksualnost“, „bludnost suprot naravi“, „izopačenost/protunaravna opačina“, „spolni nagon“, „ćudorednost/nećudorednost“, „afera“ i „protuprirodna bludnost“. Termin *homoseksualnost* proizvod je znanosti 19. stoljeća, početka medicinskog pristupa promatranja seksualnosti. Drugim riječima, pri znanstvenom razmatranju homoseksualnosti naglasak je stavljan na psihološki aspekt ove seksualne orijentacije te pogled više nije bio usmjeren samo na promatranje prakticiranja „neprirodnih radnji“.² Pojam homoseksualnost osmislio je i prvi put upotrijebio mađarski novinar Karl Maria Kertbeny u pamfletu 1869. godine te se on postupno počeo upotrebljavati u medicinskim tekstovima i novinama, a naposljetku i u svakodnevnom životu.³ Vrlo je važno istaknuti tu činjenicu jer se termin *homoseksualnost* počeo sve češće upotrebljavati u novinskim člancima hrvatskoga tiska, iz čega se uočava praćenje svjetskih trendova.

Nadalje, važan izvor za izradu ovog rada bio je i *Kazneni zakon*.⁴ Za potrebe istraživanja korišteno je izdanje iz 1908. godine koje je priredio Josip Šilović. Navedeni izvor nudi pregled odredbi koje su se odnosile na homoseksualne osobe te pokazuje kako je

² Robert Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture* (Zagreb/Beograd: Sandorf, 2011), 11.

³ Francis Mark Mondimore, *Prirodna povijest homoseksualnosti* (Zagreb: Historia, 2003), 15.

⁴ *Kazneni zakon o zločinstvima, prestupcima i prekršajima od 27. svibnja 1852. sa zakonima od 17. svibnja 1875: o porabi tiska, o sastavljanju porotničkih imenika i o kaznenom postupku u poslovima tiskovnih, preinačenim zakonom od 14. svibnja god. 1907. o promjeni tiskovnih zakona i sa zakonima i naredbama koji se na nje odnose ter sarještibama kr. stola sedmorice i vrhovnog suda u Beču.*

homoseksualnost u razdoblju 19. stoljeća izazivala javnu sablazan, što je u korelaciji s podacima pronađenim u analiziranim člancima.

Kada je riječ o sekundarnoj literaturi, većinom je korištena literatura na engleskom jeziku, od kojih najviše *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex* autora Richarda von Krafft-Ebinga. Također, pronađeni su zaista korisni podatci u enciklopediji *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000* autora Peter N. Stearnsa u poglavlju *Homosexuality and Lesbianism* autora Randolpha Trumbacha te knjizi *Povijest seksualnosti* Michela Foucaulta. Potonji autor u spomenutom djelu oblikuje dvije vrlo konstruktivne hipoteze, od kojih se jedna odnosi na represivnu hipotezu o seksu i njegovoj kontroli od strane državnoga aparata, a u drugoj govori o volji za znanjem koja nije bila zaustavljena pred mnogostrukim tabuima 19. stoljeća te se, uz mnogo pogrešaka, radilo na stvaranju znanosti o seksualnosti. Obje hipoteze sa pripadajućim primjerima pronaći će svoje mjesto u poglavljima koja slijede.

U cijelosti gledajući, ovaj rad će iznijeti na površinu podatke koji do sada uglavnom nisu bili poznati unutar hrvatske historiografije, a vrijedan su izvor za proučavanje odnosa prema homoseksualcima na hrvatskim prostorima tijekom „dugog“ 19. stoljeća. Nadam se da će ovaj rad poslužiti kao polazišna točka za daljnja istraživanja ove teme.

2. HOMOSEKSUALNOST U SVIJETU U 19. STOLJEĆU

David Halperin u članku „Postoji li povijest seksualnosti?“ istaknuo je kako se otkrivanje i pisanje povijesti seksualnosti dugo činilo kao vrlo radikalna pothvat jer se tada preispitivao niz društvenih normi koje su bile prisutne u određenom razdoblju pojedinčevog postojanja.⁵ To je bilo problematično zbog toga što se narušavala slika „prirodnosti“ onoga što je svaki pojedinac doživljavao sukladno prostoru, kulturi i razdoblju u kojemu je rođen. Ovdje se može povući paralela s „dugim“ 19. stoljećem i znanstvenim diskursom koje je ono iznjedrilo a samim time i načinom razmišljanja koje je tada bilo prisutno. Primjeri iz raznih homoseksualnih slučajeva i afera, bile one lokalne ili na svjetskoj razini, pokazuju kako su homoseksualci koji su bili okarakterizirani kao devijantni pojedinci zbog „protuprirodnih činova“ često i sami smatrali kako su učinili neku vrstu prijestupa. Potonje nam potvrđuje i niz primjera iz onovremenog hrvatskog tiska te će o njima biti riječi u narednim poglavljima. S tim u vezi, valjalo bi se dotaknuti i Foucaultove *Povijesti seksualnosti* u kojoj autor navodi problematiku grešne prirode seksa kojom je društvo dugo bilo opterećeno. Korijen pojedinčevog zgražanja nad samim sobom zbog homoseksualnog „prijestupništva“ također se može povezati s prevladavajućim predodžbama o moralnosti tijekom 19. stoljeća kada je, kako ističe Foucault, zatvorena i podređena „ozbiljnosti reprodukcije funkcije.“⁶ Nadalje, Foucault ističe da je seksualnost potrebno postaviti u „opću ekonomiju diskurza o seksu unutar modernih društava od XVII. stoljeća naovamo“. Odnosno, čitatelje podsjeća da je izrazito važna analiza onoga što se o seksualnosti govorilo, utjecaja vlasti na oblikovanje takvog diskursa, nastanak novih znanja o seksualnosti koja su nastajala itd. Drugim riječima, Foucaulta zanimaju, kako je i sam istaknuo, „instance diskurzivne proizvodnje“.⁷ Vezano uz to, važno je otkriti načine i kanale putem kojih je vlast dopirala do najosobnijih ponašanja pojedinaca. Osim toga, potrebno je analizirati i načine kontrole pojedinaca putem represivnog aparata i zakonskih regulativa 19. stoljeća, odnosno stavljanje tijela pod nadzor te u službu modernizirane kapitalističke države putem različitih medicinskih procedura. Navedeno će potvrditi i niz primjera koji će biti spomenuti u ovom radu. Uz sve navedene procese, vlasti i znanstvenici 19. stoljeća nedvojbeno su akumulirali nova znanja o seksualnosti, pomno analizirajući pitanje homoseksualnosti.

⁵ David Halperin, „Postoji li povijest seksualnosti?“, *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 23 (2023), br. 1: 370.

⁶ Michel Foucault, *Povijest seksualnosti* (Zagreb: Domino, 2013), 9.

⁷ *Isto*, 15-16.

Nadalje, 19. stoljeće, posebice njegova druga polovica, bilo je razdoblje velikih društvenih promjena koje su se odrazile i na ljudsku svakodnevicu. Navedeno je bilo uvjetovano rastućom urbanizacijom čiji je temeljni uzrok bila druga industrijska revolucija.⁸ Osim toga, došlo je do razvoja znanosti te je sredinom 19. stoljeća spolno ponašanje ljudi postalo predmetom promatranja razvijajućih biheviorističkih znanosti.⁹ Njemački grof Harry Kessler 7. travnja 1903. o procesima koji su prožimali kasno 19. i rano 20. stoljeće u svom *Dnevniku* navodi sljedeće: „Drugi problem: modernost, kako pomiriti dušu s enormnom masom novoga. Specifičan je karakter današnjice u tome što nijedno drugo vrijeme nije moralo pokoriti takvo mnoštvo novih elemenata.“¹⁰ Uslijed spomenute urbanizacije i industrijalizacije, građanska klasa s kraja 19. stoljeća je upravo u njima pronašla ishodište homoseksualnosti te ju je smatrala porokom radničke klase, dok ju je potonja promatrala kao perverziju „degeneriranih esteta“ i „izopačenih aristokrata“ koji su bili pod utjecajem lijenosti, dosade i luksuznijeg načina života.¹¹ Dakle, homoseksualnost je bila definirana i kroz klasnu prizmu, budući da su jedni druge međusobno optuživali za nemoral. Zanimljiv primjer koji govori o homoseksualnosti iz klasnog aspekta 19. stoljeća može se pronaći u djelu *Psychopathia Sexualis* (1886.) u kojem njezin autor Richard von Krafft-Ebing u slučaju pod rednim brojem 146. piše o homoseksualcu koji je tvrdio da je imao priliku promatrati i zaključiti da je ova „abnormalnost“ jednako raširena među višim i nižim klasama.¹² Još jedan primjer koji potkrepljuje činjenicu da su se homoseksualci mogli pronaći u svim društvenim klasama predstavlja pismo čovjeka visokog položaja iz Londona koji se obratio direktno Krafft-Ebingu, navodeći kako se čudi što „upoznaje toliko puno ljudi svoje vrste u svim društvenim krugovima i u svim zanimanjima“ te dodajući kako i u svijetu homoseksualaca postoji prostitucija.¹³

U kontekstu navedenih činjenica ne čudi ukorijenjeno razmišljanje društva 19. stoljeća da su brzorastući gradovi na neki način „proizvodili“ seksualne „pervertite“. Drugim riječima, veliki gradovi i moderan način života u njima gledani su kao rasadnik nemoralna i neuroza. S druge strane, dolaskom u veliki grad, homoseksualnim osobama postalo je jasno kako oni ipak nisu unikatni te se moglo dogoditi da otkriju svoju seksualnost i promijene vlastito

⁸ „Industrial Revolution“, Britannica, pristup ostvaren: 18. IV. 2024., <https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution/The-first-Industrial-Revolution>

⁹ Mondimore, *Prirodna povijest homoseksualnosti*, 31.

¹⁰ Phillip Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.* (Zagreb: Fraktura, 2015), 9.

¹¹ Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 189.

¹² Richard von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex* (New York: Arcade Publishing, 2011), 250.

¹³ *Isto*, 384.

ponašanje i razmišljanje.¹⁴ Prikladan primjer je već spomenuti slučaj 146. u kojem homoseksualac navodi kako je selidbom u veći grad zbog srednjoškolskog obrazovanja došao u kontakt i bio okružen s ljudima koji su kao on te da je to bila uobičajena pojava, koju nije doživio u svom mjestu. Ovo ga je iskustvo uvjerilo da nije „abnormalan“, zbog čega je ranije često padao u depresiju.¹⁵ S tim u vezi, svaki europski grad koji je bio dovoljno velik da pruži anonimnost, imao je barem nekakvo mjesto okupljanja gdje su se homoseksualci mogli nalaziti u relativnoj sigurnosti.¹⁶ Shodno Kesslerovoj tvrdnji, u 19. stoljeću do izražaja je došlo stajalište da „homoseksualci nisu postojali prije 19. stoljeća“ te se ono oblikovalo uslijed davanja novog nazivlja ovoj skupini ljudi te općenito promjene viđenja i promišljanja o njoj. Međutim, čak i nakon pojave „homoseksualnih“ i heteroseksualnih identiteta u drugoj polovici 19. stoljeća, većina pojedinaca koji su osjećali privlačnost prema vlastitome spolu nisu htjeli preobraziti svoje osjećaje u identitete, zbog toga što nisu željeli biti izdvojeni, liječeni i demonizirani od strane ostatka društva.¹⁷ Osjećaji sveobuhvatnog srama, straha, nemira te vrlo često i gađenja prema samome sebi bili su stalni pratitelji koji su utjecali na sve sfere njihovog života, posebice na društveni položaj. Godine 1884., doktor Louis Martineau ističe sljedeće: „Od mojih predavanja o ovoj temi 1881. godine, analne deformacije uzrokovane ovim neprirodnim činom postale su nažalost sve brojnije, dokazujući da je požudnih činova svakim danom sve više. Sappizam¹⁸ i sodomija rastu nečuvenom brzinom.“¹⁹ Njegova i slične tvrdnje brojnih drugih stručnjaka, poput one Krafft-Ebinga prema kojoj kriminalna statistika dokazuje „tužnu činjenicu da se seksualni prijestupi progresivno povećavaju u našoj modernoj civilizaciji“, ukazuju na čvrsto vjerovanje kako je homoseksualnost zaista postala učestalija u usporedbi s prijašnjim razdobljima.²⁰ Francuski antropolog Maurice Godelier ustanovio je da „nije seksualnost ono što proganja društvo, već je društvo to koje proganja seksualnost tijela.“²¹ Sukladno tome, povećana briga o širenju prostitucije i nemoralnosti uslijed sve brže urbanizacije dovelo je do porasta moralne panike po pitanju homoseksualnosti u Europi.²²

¹⁴ Graham Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century* (New York, London: W. W. Norton & Company, 2003), 8.

¹⁵ Von Krafft-Ebing, *Psychopatia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 349.

¹⁶ Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*, 30.

¹⁷ Huw Lemmey, Ben Miller, *Bad Gays – A Homosexual History* (London, New York: Verso, 2022), 7-10.

¹⁸ Sappizam je termin koji je nastao u 19. stoljeću te predstavlja oblik ženske homoseksualnosti koji je dobio ime po pjesnikinji Sappho (7. – 6. st. p. n. e.) koja je živjela u Grčkoj na otoku Lezbosu. David Halperin, *How to Do the History of Homosexuality* (Chicago i London: The University of Chicago Press, 2002), 49.

¹⁹ Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*, 4.

²⁰ Von Krafft-Ebing, *Psychopatia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 333.

²¹ Halperin, „Postoji li povijest seksualnosti?“, 357.

²² Lemmey, Miller, *Bad Gays – A Homosexual History*, 99.

Vrlo važno je naglasiti isticanje međusobnog spajanja i miješanja svijeta prostitucije i homoseksualnosti, za što američki povjesničar Randolph Trumbach navodi da je trajalo dugih 250 godina, odnosno sve do kasnog 20. stoljeća.²³ Brojni primjeri to potkrepljuju, a bit će navedeni u poglavljima koja slijede. Sveprisutna moralna panika u društvu dovela je do potrebe kontroliranja tijela različitim načinima koji su za cilj imali suzbiti homoseksualne aktivnosti. Dakako, to je odigralo značajnu ulogu u pogledu jačanja javne svijesti o seksualno devijantnom ponašanju. Jedan od čimbenika kontrole bilo je nadgledanje obrazovanja od strane vlasti te je ona u tom pogledu mogla imati vrlo važan utjecaj u pokušaju reguliranja određenih ponašanja. Krafft-Ebing u poglavlju *Dijagnoze, prognoze i terapija za antipatičan seksualni nagon* učiteljima i roditeljima daje savjete o kontroliranju masturbacije, koja je u razdoblju 19. stoljeća često bila nazivana i „onanija“ te navodi kako su učitelji nerijetko naivni i ne primjećuju nedolična ponašanja učenika. Pritom, sugerira kako bi dječaci s „izvrnutom seksualnošću“ trebali biti isključeni iz svih javnih obrazovnih institucija za dječake te da je najbolje mjesto za njih u javnim mješovitim školama.²⁴

Medicinski pregledi homoseksualaca u drugoj polovici 19. stoljeća postali su vrlo poželjna i česta pojava koja je trebala utvrditi postoje li zaista jasni dokazi o prakticiranju homoseksualnih radnji. Ovdje se povlači paralela između medicine i prava, odnosno njihove međuovisnosti koja je bila ključna. Koliko je ta tvrdnja točna, pokazuje konstatacija Krafft-Ebinga kako „niti u jednoj domeni kaznenog prava suradnja sudaca i medicinskih stručnjaka nije toliko poželjna kao kod slučaja seksualnih delinkvencija“ te zaključuje da je potreban medicinsko-pravni pregled kako bi se ustanovili nužni dokazi u svrhu donošenja odluke po pitanju utjecaja „nemoralnosti i abnormalnosti“ na počinjenje homoseksualnog spolnog čina.²⁵ O tome koliko su medicinski pregledi bili učestala praksa, govore nam brojni primjeri s detaljnim opisima koji su pronađeni u člancima hrvatskoga tiska, o kojima će biti riječi u poglavlju „Prikaz homoseksualnih osoba u hrvatskom tisku“.

²³ Randolph Trumbach, „Homosexuality and Lesbianism“, u *Encyclopedia of European Social History. From 1350 to 2000*, sv. 4, 16. poglavlje, ur. Peter N. Stearns (New York: Charles Scribner's Sons, 2001), 318.

²⁴ Von Krafft-Ebing, *Psychopatia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 298-299.

²⁵ *Isto*, 335.

2.1. Zakonske regulative i kažnjavanje homoseksualnosti

Pojam „sodomija“, koji se odnosio na seksualne činove između dvojice muškaraca, bio je duboko ukorijenjen u društvu 19. stoljeća te potječe iz razdoblja srednjega vijeka. Razlog zabrane sodomije je njezina povezanost s neprirodnošću, koja je, kako se vjerovalo, suprotna Božjem planu za ljudsku vrstu kojoj bi glavna svrha trebala biti reprodukcija. Sve do 19. stoljeća, crkveni sudovi su uglavnom bili ti koji su se bavili ovim „grešnim“ pojedincima. Stvaranjem javnih građanskih zakona, sodomija nije ostala u okvirima srednjovjekovnih „grešnosti“, nego je postala i zločinom.²⁶ S tim u vezi, novi val stigmatizacije homoseksualaca počeo je izlaziti na vidjelo. Uslijed sve veće urbanizacije, vladajuće klase viktorijanske Engleske postajale su sve zabrinutije zbog prostitucije i „nenormalnog seksualnog ponašanja“ u njihovim gradovima te je došlo do širenja svojevrsne moralne panike.²⁷ Među brojnim primjerima, svećenik James Maurice Wilson u svojem djelu *Morality in Public Schools and Its Relation to Religion: a Fragment* (1881.) potvrđuje navedeno: „Nemoral, korišten u posebnom smislu, koji ne trebam definirati, u zadnje je vrijeme bio u porastu među višim klasama u Engleskoj, a posebno u velikim gradovima. Ima dovoljno razloga za uzbunu da je nacija možda na pragu doba sladostrasnosti i bezobzirnog morala“.²⁸ Nemoralu koji je izazivao javnu sablazan pokušalo se stati na kraj različitim zakonskim regulativama, a upravo zahvaljujući podacima iz kaznenih zakona, sudskih spisa i kriminalnih statistika kojima je cilj bilo kažnjavanje homoseksualaca može se pružiti uvid u to na koji su se način vlasti odnosile prema ovoj marginalnoj skupini. S druge strane, povijest lezbijki slabije je dokumentirana od povijesti homoseksualaca jer su žene rjeđe bile žrtve progona zbog seksualnih prijestupa, stoga ne postoje sudski spisi koji bi mogli pružiti važne informacije o seksualnim odnosima između žena. Samim time, povijest seksualnih odnosa između žena znatno je teže rekonstruirati.²⁹ Dakako, razlika između spolnog ponašanja žena i muškaraca, koja je bila prisutna stoljećima, postojala je zbog dominacije koju su muškarci imali nad brojnim ženskim aktivnostima.³⁰ Smatralo se kako je za regulaciju ženske seksualnosti dovoljna crkvena ili obiteljska kontrola, stoga je rijetko koja europska zemlja nametnula zakonsko kažnjavanje lezbijstva.³¹

²⁶ Lemmey, Miller, *Bad Gays – A Homosexual History*, 10.

²⁷ *Isto*, 11.

²⁸ Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*, 4.

²⁹ Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 22.

³⁰ Trumbach, „Homosexuality and Lesbianism“, 311.

³¹ Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 181.

Zakonski akt vrijedan spomena, koji je po prvi puta zakonski regulirao seksualnu aktivnost između muškaraca za vrijeme vladavine Henryja VIII., poznati je *Buggery Act (Zakon o sodomiji)* iz 1533. godine.³² Njegovim stupanjem na snagu sodomija je postala građanskim zločinom u Engleskoj, uz važnu napomenu kako je u zakonskim okvirima pojam „sodomija“ imao širu primjenu. Navedeni zakonski akt proglasio je da se „gnusni i odvratni porok sodomije počinjen s ljudima ili zvijerima“ kažnjava smrću.³³ Iako ovaj zakonski akt datira još u 16. stoljeće, njegova važnost je značajna jer su se homoseksualni prijestupi mogli goniti prema zakonu koji je postojao prije zakona i amandmana koji su oformljeni u 19. stoljeću, a koji su potpali pod njegovu nadležnost i preoblikovani u duhu 19. stoljeća.³⁴ Dakle, novi zakoni nisu predstavljali radikalni prekid s prošlošću, nego su bili dio procesa koji je započeo ranije.³⁵ Zakon o sodomiji ponovno je donesen 1828. godine u *Offences Against the Person Act (Zakon o prijestupima protiv osobe)* u dijelu zakona koji je govorio o ubojstvu, pobačaju, silovanju i seksualnom činu s djevojčicama mlađima od 12 godina.³⁶ U odjeljku 16 navedeno je kako će „svaka osoba osuđena za gnusan zločin sodomije, bilo s čovjekom ili bilo kojom životinjom pretrpjeti smrt kao kaznu.“³⁷ Potonjem zakonu je 1861. godine dodano još kaznenih djela, a sodomija je svoje mjesto pronašla u novom pododjeljku „protuprirodni prijestupi“.³⁸ Smrtna kazna zbog sodomije, koja je zadnji put izvršena u Britaniji 1835. godine kada su obješeni James Pratt i John Smith zbog počinjenja „protuprirodnog zločina“, ovim zakonom biva ukinuta.³⁹ Ona je zamijenjena zatvorskom kaznom od najmanje deset godina pa sve do doživotne robije. Bilo kakav pokušaj sodomije ili „svaki nepristojni napad na bilo koju mušku osobu“ nosio je rizik od presude između tri do deset godina zatvora ili do dvije godine s prinudnim radom.⁴⁰ Godine 1885. novi *Criminal Law Amendment Act (Zakon o izmjenama i dopunama kaznenog zakona)* po prvi put kriminalizira sve oblike seksualne aktivnosti među muškarcima, a ne samo analni seks.⁴¹ Pod potonjim zakonom u odjeljku 11 na snagu je stupio takozvani *Labouchereov amandman*, nazvan po pripadniku liberalne stranke Henryju

³² „Law and Oppression“, Historic England, pristup ostvaren 8. IV. 2024., <https://historicengland.org.uk/research/inclusive-heritage/lgbtq-heritage-project/law-and-oppression/>

³³ Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*, 21.

³⁴ Matt Cook, *London and the Culture of Homosexuality, 1885-1914* (New York: Cambridge University Press, 2003), 42.

³⁵ Harry Cocks, *Nameless Offences: Homosexual Desire in the 19th Century* (London: Bloomsbury Publishing, 2009), 17.

³⁶ Cook, *London and the Culture of Homosexuality, 1885-1914*, 42.

³⁷ Chris White, *Nineteenth-Century Writings on Homosexuality: A sourcebook* (London, New York: Routledge, 1999), 27.

³⁸ Cook, *London and the Culture of Homosexuality, 1885-1914*, 42.

³⁹ Cocks, *Nameless Offences: Homosexual Desire in the 19th Century*, 38.

⁴⁰ White, *Nineteenth-Century Writings on Homosexuality: A sourcebook*, 44.

⁴¹ Lemmey, Miller, *Bad Gays – A Homosexual History*, 11.

Labouchereu, kojim su svi homoseksualni činovi između muškaraca postali ilegalni, bili oni počinjeni u javnosti ili privatno.⁴² Iako se navedeni zakon ponajprije odnosio na zaštitu žena i djevojčica podizanjem dobi za spolni odnos s 13 na 16 godina, ovaj je odjeljak predstavljao ključnu promjenu u pogledu sankcioniranja homoseksualnosti. Neovisno o novom zakonu, seksualna aktivnost na ulicama i dalje je bila vrlo zabrinjavajuća iz kuta perspektive državnog aparata te je 1898. godine donesen *Vagrancy Law Amendment Act (Zakon o izmjenama i dopunama zakona o skitnicama)* s klauzulom protiv muškaraca koji „na bilo kojem javnom mjestu ustrajno traže ili nagovaraju na nemoralne svrhe“.⁴³ Za zločin je predviđena kazna zatvora od mjesec dana uz prisilni rad, u skladu sa *Vagrancy Act (Zakon o skitnicama)* iz 1824. godine, ali je povećana na šest mjeseci uz bičevanje u slučaju drugog prekršaja prema *Criminal Law Amendment Act (Zakonu o izmjenama i dopunama kaznenog zakona)* iz 1912. godine.⁴⁴ Isto kao i *Labouchereov amandman*, odredba je usmjerila pozornost na mjesto zločina prije nego što je sami zločin spomenut, čime je kazneno djelo ostalo nedorečeno. Vrlo je bitno za istaknuti kako su kazne koje su trebale biti primijenjene u skladu sa svim navedenim zakonskim izmjenama rijetko bile sustavne te sve promjene u zakonima nisu rezultirale porastom kaznenih progona homoseksualaca.⁴⁵

Autor Graham Robb u knjizi *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century* ističe kako bi potpuna statistička studija pravnih progona u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama bila jako kompleksna i puna praznina jer većina zemalja, osim Engleske i Walesa, nije donijela zakone protiv homoseksualnih djela ili jednostavno nije dosljedno primjenjivala postojeće zakone.⁴⁶ Međutim, mora se uzeti u obzir kako je samo odsustvo ili postojanje kaznenih zakona često malo govorilo o karakteru društva te nije uvijek bilo mjerilo u pogledu tolerancije prema određenoj društvenoj skupini. U prilog tomu ide činjenica kako odsustvo kaznenih zakona, blage kazne ili nedosljedna primjena kazni nisu donijele imunitet od uznemiravanja i kaznenoga gonjenja homoseksualaca.⁴⁷ Pravi primjer koji to potvrđuje bilo je stanje u Francuskoj gdje je homoseksualna spolna aktivnost bila dekriminalizirana novim revolucionarnim kaznenim zakonikom *Code Pénal* iz 1791. godine, odnosno zakoni o sodomiji bili su izostavljeni, iako su, unatoč tomu, moralne uvrede i pravno uznemiravanje

⁴² „1885 Labouchere Amendment“, UK Parliament, pristup ostvaren: 8. IV. 2024., <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/relationships/collections1/sexual-offences-act-1967/1885-labouchere-amendment/>

⁴³ Cook, *London and the Culture of Homosexuality*, 1885-1914, 43.

⁴⁴ Isto, 43.

⁴⁵ Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*, 18-19.

⁴⁶ Isto, 19.

⁴⁷ Isto, 27.

usmjerene prema homoseksualcima i dalje bile prisutne.⁴⁸ Homoseksualci u Francuskoj u 19. stoljeću mogli su biti kažnjeni s obzirom na zakonske odredbe koje su se odnosile na suzbijanje „javne sablazni“, pa čak i skitnje. Osim toga, zbog učestalih pretresa klubova u kojima su se okupljali te javnih kampanja usmjerenih prema „čišćenju“ ulica od prljavštine, Francuska je nerijetko predstavljala opasnije mjesto za homoseksualce od Engleske.⁴⁹

Usljed francuskih vojnih osvajanja raznih europskih i izvaneuropskih zemalja mnoge su države završile pod njezinim izravnim utjecajem i kontrolom te je većina izradila vlastite zakonike po uzoru na *Napoleonov građanski zakonik* iz 1804., a naročito je potrebno istaknuti Belgiju, Španjolsku, Italiju i Nizozemsku.⁵⁰ Upravo je u Nizozemskoj izvršeno posljednje pogubljenje homoseksualca zbog zločina sodomije u kontinentalnoj Europi 1803. godine.⁵¹ S druge strane, uz već spomenute anglosaksonske zakone, germanske i slavenske zemlje također su donosile zakone koji su pravno regulirali homoseksualne odnose.⁵² Među njima valja istaknuti članak 175 *Kaznenog zakonika* Njemačkog Carstva koji je donesen u Reichstagu 1871. godine, a koji je proglasio homoseksualne odnose među muškarcima kaznenim djelom.⁵³ Zakonik se temeljio na modelu pruskog kaznenog zakonika iz 1870. godine prema kojemu je sodomija bila ilegalna.⁵⁴ U Rusiji je od 1832. za „zločin mužjelovštva“ („muškarci koji liježu s muškarcima“) predviđena deportacija u Sibir na četiri ili pet godina, a reformom kaznenog zakona 1903. kazna je u slučaju u kojem su oba partnera pristala na homoseksualni odnos bila smanjena na najmanje tri mjeseca u zatvoru.⁵⁵ Nadalje, kolonizacijom Afrike i Amerike, europski su kolonizatori homoseksualne odnose zatečene na novoosvojenim područjima promatrali iz vlastite perspektive te su sankcioniranje homoseksualnog ponašanja opravdavali religijskim i političkim čimbenicima pri čemu su o homoseksualnosti govorili kao o „neobičnom kolonijalnom grijehu“. Shodno tome, različite priče koje su uključivale homoseksualnost u dalekim krajevima uvrštene su u onovremeni europski kolonijalni diskurs.⁵⁶

⁴⁸ Lemmey, Miller, *Bad Gays – A Homosexual History*, 12.

⁴⁹ Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*, 27-28.

⁵⁰ Luka Zorica, „Povijesni prikaz homoseksualnih osoba kao marginalizirane skupine“, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 8 (2016), br. 8: 7.

⁵¹ Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*, 23.

⁵² Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 186.

⁵³ White, *Nineteenth-Century Writings on Homosexuality: A sourcebook*, 5.

⁵⁴ Lemmey, Miller, *Bad Gays – A Homosexual History*, 12.

⁵⁵ Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 193.

⁵⁶ Lemmey, Miller, *Bad Gays – A Homosexual History*, 12.

2. 2. Odnos znanosti 19. stoljeća prema homoseksualnosti

Druga polovica 19. stoljeća bila je razdoblje u kojemu su životi homoseksualnih osoba došli u fokus velike javne diskusije. Već spomenuti francuski filozof Michel Foucault zastupa mišljenje da je ta diskusija proizvela moderni homoseksualni identitet, koji do tada nije postojao.⁵⁷ Glavni doprinos „specifikaciji“ homoseksualnosti Foucault vidi u medicinskim i psihijatrijskim teorijama u kojima su liječnici i psihijatri, u svrhu uspostavljanja točne klasifikacije homoseksualnosti, krenuli u potragu za fiziološkim dokazima kako bi odredili seksualnu orijentaciju pacijenta.⁵⁸ Dakle, čovjek je tada postao predmetom pažljivog kliničkog ispitivanja, pri kojem su, kako Foucault navodi: „osobi počeli mjeriti lubanju, proučavati kosti lica, provjeravati anatomiju ne bi li u njoj otkrili moguće znakove degeneracije“.⁵⁹ U medicinskoj literaturi pojavio se niz pojmova kojima se nastojalo što preciznije objasniti ono što čini homoseksualnost. Shodno tome, stvorena je posve nova terminologija karakteristična za 19. stoljeće, a određeno nazivlje ukorijenilo se te je aktualno i danas, poput samog pojma „homoseksualnost“. Potonji pojam prvi se puta pojavio 1869. u pamfletu mađarskog novinara Karla Marie Kertbenya, koji je pozvao na zakonsku reformu tvrdeći da su homoseksualni porivi urođeni.⁶⁰

Pojmovi koji se odnose na međusobnu privlačnost između dva muškarca, a koji se u analiziranoj literaturi najčešće spominju su: „sodomija“, „pederastija“, „homoseksualnost“, „seksualna inverzija“, „uranizam“, „uniseksualnost“, „suprotni seksualni osjećaji“, „psihički hermafroditizam“, „antipatični seksualni nagon“ i „zločin protiv prirode“. Muškarci koji su pripadali ovoj društvenoj skupini nazivani su: „sodomisti“, „pederasti“, „treći ili srednji spol“, „invertiti“, „uranisti“, „urninzi“, „dioninzi“, „homofili“ i „pervertiti“. Težište sa „zločinca pred Bogom“ koji je bio kriv za nemoralan i sramotan čin podložan najtežim kaznama, novostvorenim diskursom 19. stoljeća prebačeno je na „homoseksualca“. Homoseksualac je postao osoba s prošlošću, poviješću i djetinjstvom, karakterom, načinom života, ali i morfologijom, anatomijom i „tajnovitom“ fiziologijom.⁶¹ On je, osim toga što je i dalje smatran kršiteljem društvenog poretka, počeo biti promatran bolesnim, perverzним i

⁵⁷ Trumbach, „Homosexuality and Lesbianism“, 321.

⁵⁸ Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 197.

⁵⁹ Foucault, *Povijest seksualnosti*, 30.

⁶⁰ Lemmey, Miller, *Bad Gays – A Homosexual History*, 13.

⁶¹ Foucault, *Povijest seksualnosti*, 40.

iskvarenim. Dakle, bilo je potrebno i važno liječiti ga, u jednakoj mjeri kao što je bilo suditi mu.⁶²

Kada se govori o znanosti u kontekstu razmatranja seksualnosti, od velike je važnosti spomenuti ruskog liječnika Heinricha Kaana i njegovu knjigu *Psychopathia Sexualis* (1844.). Unatoč tome što knjiga nije ostvarila veliki broj čitatelja, naročito iz razloga što je pisana na latinskom jeziku, Kaanov utjecaj na ranu seksologiju i autore poput njemačkog psihijatra i dermatologa Iwana Blocha, britanskog liječnika Henryja Havelocka Ellisa, francuskog liječnika Augustea Ambroisea Tardieua, ruskog psihijatra Benjamina Tarnowskyog te posebice već spomenutog Richarda von Krafft-Ebinga, od neizmjernog je značaja.⁶³ Foucault navodi kako „s knjigom Heinricha Kaana [*Psychopathia Sexualis*] imamo ono što bi se moglo nazvati datumom rođenja, ili u svakom slučaju datumom nastanka seksualnosti i seksualnih odstupanja u psihijatrijskom polju“.⁶⁴ Kaan je seksualnosti pridružio komponentu mašte, koja pruža vezu između svih seksualnih činova i koja povezuje tjelesne nagone s umom, čime je pretpostavio da seksualnost proizvodi određenu vrstu osobe. Stvorio je taksonomiju koja se sastoji od šest seksualnih odstupanja koja podrazumijeva masturbaciju, pederastiju, lezbijsku ljubav, nekrofiliju, bestijalnost i zadovoljenje požude kipovima.⁶⁵ Psihijatrijsko polje međuodnosa abnormalnosti uma i tijela dalo je teorijsku podlogu Richardu von Krafft-Ebingu tijekom pisanja knjige *Psychopathia Sexualis* (1886.), koja je stekla veću popularnost te je imala mnogo više čitatelja od Kaanove knjige.⁶⁶ Iako knjiga Krafft-Ebinga sadrži određene rasne, etničke i rodne stereotipe koji su bili u skladu s duhom 19. stoljeća, vrlo je važno istaknuti kako je autor pokušavao biti nepristran u razmatranju slučajeva na kojima je radio.⁶⁷ Kada je govorio o homoseksualnosti, nazivao ju je „antipatičnom seksualnošću“ u cijelosti usmjerenom prema vlastitom spolu. Uz to, objašnjavao ju je i kao potpuno odsustvo osjećaja prema suprotnom spolu. Tvrdio je kako je to psihička anomalija, jer spolni nagon ne odgovara primarnim i sekundarnim fizičkim spolnim karakteristikama.⁶⁸ Razdijelio ju je na više vrsta, pri čemu je glavna podjela bila na „kongenitalni antipatični seksualni nagon“⁶⁹ koji je urođen

⁶² Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 197.

⁶³ Heinrich Kaan, Benjamin Kahan, *Heinrich Kaan's "Psychopathia Sexualis" (1844): A Classic Text in the History of Sexuality* (New York: Cornell University Press, 2016), 2.

⁶⁴ *Isto*, 1.

⁶⁵ *Isto*, 78.

⁶⁶ *Isto*, 1-2.

⁶⁷ Von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 12.

⁶⁸ *Isto*, 35.

⁶⁹ Kongenitalni antipatični seksualni nagon Ebing objašnjava kao „izvrnutu seksualnost“ koja se pojavljuje spontano, bez vanjskog uzroka, uslijed prakticanja abnormalnog oblika spolnog života, pri čemu je vidljiv kongenitalni fenomen, odnosno homoseksualni nagon je urođen. Tvrdi kako je uslijed ovakve vrste seksualne anomalije cjelokupni karakter, osjećaji i razmišljanje u skladu sa suprotnim spolom od onoga kojemu pojedinac

i „stečeni homoseksualni nagon“⁷⁰, za koje je tvrdio da ih je ključno razlikovati. Krafft-Ebing u radu napominje kako duguje zahvalnost njemačkom psihijatru Karlu Friedrichu Ottu Westphalu, koji je prvi sustavno razmotrio manifestaciju homoseksualnosti, koju označava pojmom „suprotni seksualni nagon“.⁷¹ Westphal je u istaknutom časopisu za psihijatriju *Archive fur Psychiatrie* 1870. godine napisao članak u kojemu je po prvi puta upotrijebio potonji pojam.⁷² Foucault tvrdi kako je time stvorena psihološka, psihijatrijska i medicinska kategorija homoseksualnosti.⁷³ Nadalje, uočljivo je kako je Krafft-Ebing veliku pozornost tijekom promatranja svakog homoseksualca posvećivao njegovom obiteljskom genetskom naslijeđu i ranom djetinjstvu, pri čemu su obje komponente bile od presudne važnosti za razvoj homoseksualnih pojedinaca. U poglavlju „Opća patologija (Neurološka i psihološka)“ tvrdi kako je u gotovo svim slučajevima gdje je moguć pregled fizičkih i mentalnih osobitosti predaka i krvnih srodnika, pronađena neuroza i degenerativni znakovi u obitelji.⁷⁴ Također, naglašavao je važnost utjecaja masturbacije i prisilne apstinencije na seksualno ponašanje pojedinca, koje pobuđuju i održavaju stanje neurastenije,⁷⁵ za koju tvrdi da ima korijene u kongenitalnim stanjima.⁷⁶ Tijekom opisivanja svakog promatranog homoseksualnog slučaja, spominje medicinske preglede koji su od presudne važnosti kako bi se došlo do zaključka imaju li zaista pregledavani pojedinci homoseksualne sklonosti. Jedan od primjera opisa medicinskog pregleda u slučaju 237 glasi: „Tijekom suđenja, G. je uzastopno pregledavan od strane medicinskih stručnjaka. Penis i testisi savršeno su razvijeni (veliki), pronađene su patološke promjene na anusu, nije bilo bora na koži oko njega i sfinkter je bio opušten.

pripada. Također, ističe kako se ovaj fenomen može prepoznati u manirima, odijevanju i zvanju pojedinaca. *Isto*, 187, 221.

⁷⁰ Stečeni homoseksualni nagon Ebing objašnjava kao „izvrnutu seksualnost“ koja se razvila uz seksualnost koja je na početku bila normalna, ali se pod različitim štetnim utjecajima promijenila i postala abnormalnom. Naglašava kako je ova stečena anomalija zagonetni fenomen te je stvar samo puke hipoteze. Tvrdi kako se opreznim medicinskim pregledom takvih slučajeva došlo do zaključka da takvi pojedinci imaju predispoziciju tzv. „skrivenih homoseksualnosti“ ili barem biseksualnosti, jer je za njezinu manifestaciju potreban utjecaj slučajnih uzbudljivih faktora koji će ih probuditi iz njihovog stanja mirovanja. *Isto*, 187-188.

⁷¹ *Isto*, 222.

⁷² Mondimore, *Prirodna povijest homoseksualnosti*, 41.

⁷³ Foucault, *Povijest seksualnosti*, 40.

⁷⁴ Von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 223-224.

⁷⁵ Pojam „neurastenija“ predstavio je i popularizirao američki neurolog George Miller Beard 1869. U razdoblju druge polovice 19. stoljeća smatralo se da su ključne značajke pretjerani fizički i mentalni umor i slabost mišića, iako je od samoga početka bilo poznato da je neurastenija povezana s raznolikim simptomima. Uobičajeni psihički simptomi bili su nesanica, nedostatak koncentracije, depresija, strahovi i razdražljivost. Vrlo brzo se proširila te je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće opisivana kao „pomodna bolest“. Ruth E. Taylor, *Death of Neurasthenia and Its Psychological Reincarnation (A study of Neurasthenia at the National Hospital for the Relief and Cure of the Paralyzed and Epileptic, Queen Square, London, 1870-1932)* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), pristup ostvaren 25. IV. 2024., <https://www.cambridge.org/core/journals/the-british-journal-of-psychiatry/article/death-of-neurasthenia-and-its-psychological-reincarnation/CBF3F9183ED6368E940BB0F0AB327482#metrics>

⁷⁶ Von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 223.

Pretpostavljalo se da te promjene ukazuju na vjerojatnost pasivne pederastije⁷⁷. Važnost ovoga, ali i brojnih drugih pregleda, ogleda se u tome što se osuda temeljila prema svim pronađenim faktorima pojedinčevog fizičkog stanja. Raspravljajući o liječenju homoseksualaca, predlagao je tretman hipnoze, iako je postavio otvoreno pitanje je li etički liječiti homoseksualce i kolika je učinkovitost takvih tretmana.⁷⁸ Krafft-Ebing je konstatirao kako je svrha hipnoze uklanjanje nagona masturbacije i homoseksualnog osjećaja te poticanje heteroseksualnih emocija s „osjećajem muškosti“, pri čemu ističe važnost odgovarajućeg intenziteta hipnoze.⁷⁹

Dokaz koliki je utjecaj imao Krafft-Ebing i njegovo djelo, ne samo na znanstvenike nego i među homoseksualcima, ogleda se u izjavi homoseksualca koji je potražio pomoć Krafft-Ebinga, navedenoj u slučaju 125, a koja glasi: „Ako ne popravim svoje abnormalno stanje, odlučan sam staviti se pod vaše liječenje: još više zbog toga što, nakon pažljivog proučavanja vašeg rada, ne mogu se ubrojiti u kategoriju takozvanih homoseksualnih muškaraca: i također zato imam čvrsto uvjerenje, ili se barem nadam, da bi me snažna volja, potpomognuta i kombinirana s vještim liječenjem, mogla preobraziti u čovjeka normalnih osjećaja“.⁸⁰ Ovaj njemački psihijatar dao je važan doprinos psihijatriji kasnog 19. stoljeća u pogledu tretmana homoseksualnosti, no potrebno je istaknuti kako je koristeći znanstveni diskurs 19. stoljeća osnažio pretpostavke o homoseksualnosti kao svojevrsnoj anomaliji koju je potrebno liječiti. *Psychopathia Sexualis* zasigurno je ostavila veliki trag u pogledu informiranja o seksualnim devijacijama gotovo čitavo stoljeće nakon objave.⁸¹

Osim Krafft-Ebinga, krajem 19. stoljeća pojavilo se još nekoliko teoretičara degeneracije, od kojih su najviše utjecaja ostvarili njemački psihijatar i seksolog Albert Moll koji objavljuje knjigu *Suprotni seksualni osjećaji* (1891.) i austrijski filozof Otto Weininger, poznat po svom djelu *Spol i karakter* (1903.).⁸² Važno spomena je i pionirsko djelo istaknutog forenzičkog medicinskog znanstvenika Augustea Ambroisea Tardieua, *Medicinsko-pravna studija o povredama običaja i morala* (1857.) koje donosi popis znakova „pederastije“. U navedenom djelu u prvom se planu nalazi fizički izgled osobe, pri čemu se ističe korištenje šminke, ekstravagantna odjeće te je naglasak stavljen na neurednost. Ovaj liječnik razlikovao je aktivnu i pasivnu homoseksualnost te je vjerovao da se one mogu razgraničiti i uočiti na

⁷⁷ Isto, 398.

⁷⁸ Isto, 10-11.

⁷⁹ Isto, 299-300.

⁸⁰ Isto, 193.

⁸¹ Isto, 14, 20.

⁸² Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 197.

temelju „infundibularne deformacije anusa“.⁸³ Na temelju navedenoga uočljivo je kako su medicinski pregledi bili obavljani već sredinom 19. stoljeća. Nadalje, ključno je istaknuti njemačkog odvjetnika i pisca Karla Heinricha Ulrichsa koji je, pod pseudonimom Numa Numantius, između 1864. i 1879. izdao niz tekstova pod naslovom *Istraživanja zagonetke muške ljubavi*. Revolucionarnost njegove teorije ogleda se u tome što je smatrao kako je seksualna orijentacija urođena i nepromjenjiva, što samim time znači da je dio prirode nekih ljudi.⁸⁴ „Ne postoje stvari poput neprirodne ljubavi. Gdje je istinska ljubav, tu je i priroda“, tvrdio je.⁸⁵ Njegovi radovi i pozivi na razumijevanje i objektivnost prema pitanju homoseksualnosti nisu pali na plodno tlo, jer su prvi znanstveni radovi liječnika odbacivali svaku mogućnost teorije o „prirodnoj homoseksualnosti“.

Brojne rasprave o homoseksualnosti, pri čemu se tražio njezin uzrok te eventualni lijek, postale su temeljem seksologije, znanosti u nastajanju. Njezini najpoznatiji predstavnici osim već spomenutog Ulrichsa su i njemački psihijatar Magnus Hirschfeld, austrijski neurolog Sigmund Freud i britanski liječnik Henry Havelock Ellis.⁸⁶ Magnus Hirschfeld zastupao je teoriju kako postoji i treći spol, a ne samo muški i ženski te je opisao „uranističku“ scenu u Berlinu, pri čemu je tvrdio kako veliki grad omogućava identitetima odvajanje od kontrole. Govorio je o mjestima koja su posjećivali homoseksualci, poput kavana, gostionica, pivnica, klubova i raznih društvenih prigoda te navodi kako se „može vidjeti homoseksualce iz provincije koji su prvi put došli na takva mjesta kako plaču od dubokog psihološkog šoka“.⁸⁷ Ova tvrdnja je u direktnoj korelaciji s već navedenim primjerima u kojima su gradovi bili ti koji su imali određeni „oslobodilački“ učinak na homoseksualne pojedince koji su shvatili kako oni nisu jedini s homoseksualnim spolnim nagonom. Važno je istaknuti i rad liječnika Henryja Havelocka Ellisa, koji u suradnji s engleskim pjesnikom Johnom Addingtonom Symondsom izdaje knjigu *Sexual Inversion* (1897.), koja je bila prvi engleski medicinski udžbenik o homoseksualnosti.⁸⁸ Prije objave potonjeg rada, nekoliko je nemedicinskih radova o homoseksualnosti već bilo objavljeno od strane engleskog pjesnika Edwarda Carpentera i britanskog istraživača i pisca Richarda Francisa Burtona.⁸⁹ Carpenter je, uz ostale „uranističke pjesnike“,⁹⁰ pisao o homoseksualcima

⁸³ Isto, 197.

⁸⁴ Lemmey, Miller, *Bad Gays: A Homosexual History*, 12-13.

⁸⁵ Mondimore, *Prirodna povijest homoseksualnosti*, 36-37.

⁸⁶ Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 197.

⁸⁷ Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 231.

⁸⁸ Ivan Crozier, *Sexual Inversion: A Critical Edition. Havelock Ellis and John Addington Symonds (1897)* (Hampshire/New York: Palgrave Macmillan, 2008), 1.

⁸⁹ Isto, 1.

kao „trećem spolu“, koji je imao sklonost ka plemenitom obliku ljubavi prema vlastitome spolu. Razlika između ranije objavljenih radova koji se tiču homoseksualnosti i Ellisove i Symondsove *Seksualne inverzije* je ta što su kombinirali političku motivaciju od aktivista za homoseksualna prava (kao što su bili Carpenter i Ulrichs) s detaljnom procjenom europske i američke seksologije, pri čemu su razvili novu strategiju pisanja o seksualnosti.⁹¹ Nadalje, Sigmund Freud odbijao je homoseksualnost smatrati bolešću te je zastupao tezu da su ljudska bića izvorno biseksualna, iako je homoseksualnost smatrao stanjem koje je proizašlo iz zaustavljenog razvoja i nezrelosti te je homoseksualce smatrao inferiornima.⁹²

Sve veći uspon psihijatrije te sve otvorenija rasprava o seksualnim patologijama pridonijeli su širenju osjećaja narušenog biološkog integriteta izrazito patrijarhalnog i heteronormativnog društva. Povezano s tim, vrlo je važno istaknuti eugeniku koja je pokušavala ponuditi rješenja po pitanju „slabljenja ljudske vrste“ za koju se sve više mislilo da dolazi do izražaja.⁹³ Foucault ističe kako su programi eugenike i medicina perverzija dvije velike inovacije u tehnologiji seksa u drugoj polovici 19. stoljeća, pri čemu naglašava teoriju „degeneracije“ koja im je omogućavala da kontinuirano upućuju jedna na drugu.⁹⁴ Teorija degeneracije govorila je o tome kako je pojedinčevo nasljeđe opterećeno raznim organskim, funkcionalnim ili psihičkim bolestima, koje naposljetku stvaraju „seksualnog pervertita“. Foucault daje primjer genealogije homoseksualca, u kojoj se može pronaći „oduzetog pretka, sušičavog roditelja ili ujaka sa staračkom demencijom“.⁹⁵ Nadalje, nasilje i kriminal izazvali su svojevrsni znanstveni odgovor, čiji je fokus bio na njegovom sprječavanju. U korelaciji s eugenikom, talijanski antropolog i kriminolog Cesare Lombroso proučavao je tzv. „rođenog kriminalca“, odnosno zastupao je tezu o tipu osobe iz koje ne može proizići ništa dobro. Time je rođena talijanska škola kriminalne antropologije, čijim se ocem smatra spomenuti znanstvenik i autor.⁹⁶ Kada je govorio o homoseksualnim muškarcima, u djelu *Čovjek zločinac* (1876.) koristio je termin „pederasti“⁹⁷, što ne čudi s obzirom na znanstveni diskurs

⁹⁰ Uranistički pjesnici pripadali su grupi pjesnika i pisaca koji su radili u Britaniji u drugoj polovici 19. stoljeća, a zauzimali su stav da su homoseksualni muškarci zapravo ženske duše zarobljene u muškim tijelima, što se događalo greškom prilikom rođenja. Također su smatrali da su „pederastijski“ odnosi tradicija preuzeta od klasičnih civilizacija. Neki od najpoznatijih uranističkih pjesnika bili su John Addington Symonds, Edward Carpenter, lord Alfred Douglas i Oscar Wilde. Lemmey, Miller, *Bad Gays: A Homosexual History*, 101.

⁹¹ Crozier, *Sexual Inversion: A Critical Edition. Havelock Ellis and John Addington Symonds (1897)*, 1.

⁹² Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 168.

⁹³ Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 435.

⁹⁴ Foucault, *Povijest seksualnosti*, 105.

⁹⁵ *Isto*, 105.

⁹⁶ Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 436, 472.

⁹⁷ Pederast je pojam koji se odnosio na muškarce koji su se upuštali u istospolne aktivnosti te je upotrebljavan od strane Lombrosa. U knjizi *Criminal Woman* koristi pojmove koji su zastarjeli, poput „tribada“ i „sapfi“,

tog vremena. Od ključne je važnosti istaknuti njegov koncept atavizma⁹⁸ kojeg je posebno naglašavao, kako u cjelokupnom radu, tako i po pitanju „pederastije“. Shodno tome, nju je opisivao kao ostatak prošlih epoha i naroda, poput Rimljana, Grka, Kineza i Tahićana, koji su ju smatrali normalnom pojavom, a ne zločinom.⁹⁹ Istaknuo je kako se oni izdvajaju ženstvenim oblačenjem i elegancijom te da brinu o svojim frizurama.¹⁰⁰ Opisivao ih je kao često vrlo kulturne i inteligentne, u zanimanjima poput učiteljskih ili uredskih navodeći kako imaju čudnu potrebu udruživanja sa „svojom vrstom“ pri čemu se mogu međusobno prepoznati samo jednim pogledom, čak i kada su u stranim zemljama. Vrlo je zanimljivo spomenuti njegovo naglašavanje „prijestupnika iz viših društvenih klasa“ koji vole izlaziti u javnost s nakitom, vole ženski rad i odjeću te je posebno istaknuo njihov interes za umjetnost, čime se „atavistički vraćaju porocima i estetskoj profinjenosti antičke Grčke“.¹⁰¹ Takvi stavovi u izravnoj su korelaciji s razmišljanjem koje je bilo prisutno u 19. stoljeću, a tiču se povezivanja homoseksualaca s feminiziranošću, sklonosti ka umjetnošću i njihovom razlikovanju s obzirom na društvenu klasu kojoj su pripadali. Također, tvrdio je kako se epileptičari često upuštaju u razvratna ponašanja s pripadajućim oblicima seksualnih perverzija te je naveo primjer vrlo inteligentnog epileptičara koji je počinio „sodomiju“.¹⁰² Vjerovao je kako seksualna inverzija može biti uzrokom „zločina pederastije“ te da ona ne vodi samo izopačenoj požudi pederastije i lezbijstva, nego da također može utjecati na „morbidnu sklonost platonskoj ljubavi i idealizaciji pojedinaca istog spola“.¹⁰³ Spomenuo je i svećeničku profesiju za koju je tvrdio da je u njoj statistički dokazana prisutnost relativno visokih stopa seksualnih zločina, osobito „pederastije“. Lombroso je okrivio modernu civilizaciju koja ohrabruje povećanje broja škola, posebice internata, koji postaju mjesta kontakta između učitelja i učenika, što često može dovesti do pokušaja zavođenja od strane učitelja, naročito zbog toga što su često siromašni i neoženjeni. S tim u vezi, predlagao je da bi samo žene trebale biti zaposlene kao učiteljice kako bi se pokušaji „pederastije“ prevenirali. Uočljivo je kako je Lombroso pridavao veliku pozornost važnosti nadzora u

referirajući se na žene u lezbijским odnosima. Cesare Lombroso, *Criminal Man*, prev. Mary Gibson i Nicole Hahn Rafter (Durham i London: Duke University Press, 2006), 406.

⁹⁸ Atavizam se odnosi na regresiju na ranije stupnjeve evolucije. Prema Lombrosu, znakovi atavizma, koje u kasnijim izdanjima naziva anomalijama, obilježavaju tijelo i um kriminalca i pružaju empirijske podatke za kriminološka istraživanja. Kao atavistički povratnici na evolucijskoj ljestvici, zločinci čine skupinu koja se razlikuje od građana koji poštuju zakon i umjesto toga nalikuju „divljacima“ iz manje civiliziranih društava. *Isto*, 39.

⁹⁹ *Isto*, 222.

¹⁰⁰ *Isto*, 51-53.

¹⁰¹ *Isto*, 73.

¹⁰² *Isto*, 255.

¹⁰³ *Isto*, 273.

školama i tvornicama koje zapošljavaju mlade, uslijed rastuće industrijalizacije i urbanizacije. Osim toga, zastupao je mišljenje kako bi vlada trebala ohrabriti prostituciju u ruralnim područjima, u kojima su se okupljali vojnici, mornari i radnici, što bi bio „lijek za seksualne zločine od strane muškaraca“.¹⁰⁴

U svim navedenim djelima u kojima se raspravljalo o homoseksualnosti i ustanovljenim klasifikacijama seksualnih devijacija, zapadna su društva počela bilježiti seksualne raznolikosti, ispitivati zadovoljstvo onih koje privlači vlastiti spol, njihove snove, opsesije i navike.¹⁰⁵ Bez imalo sumnje, novi visoko institucionalizirani znanstveni diskurs 19. stoljeća i rasprave o seksualnosti izazvale su pravu sablazan i odbijanje kada je ga je trebalo prihvatiti odozdo.¹⁰⁶

2.3. Muški i ženski identitet i pitanje muškosti u 19. stoljeću

Kada je riječ o homoseksualnosti, prijeko je potrebno osvrnuti se na fenomen muškosti u 19. stoljeću. Viktorijanska pedagogija naglašavala je važnost pridavanja pozornosti tijelu u jednakoj mjeri kao i umu. Profesor James Anthony Mangan govori o ideologiji obučavanja dječaka za budućnost u duhu „mišićavih kršćana“, iako ističe kako je veći naglasak bio na muževnosti.¹⁰⁷ Francuski priručnik za dočasnike, napisan 1893. i ponovno izdan 1913., piše o važnosti muževnog duha i muškog ponosa te je istaknuta tvrdnja kako „ako nisi vojnik, nisi muškarac“ jer pravi muškarci odlaze na bojište.¹⁰⁸ O tome koliko je pitanje „muškosti“ bilo važno, govori primjer slavnog francuskog pjesnika Marcela Prousta, koji je uslijed optužbe za „neobični moral“ izjavio: „Moji protivnici u duelima mogu vam reći ponašam li se sa slabošću feminiziranog muškarca“.¹⁰⁹ Razmišljanja o ženskim i muškim spolnim identitetima iznijela je austrijska spisateljica i feministica Rosa Mayreder 1905., pri čemu je analizirala društvenu, političku i seksualnu podčinjenost žena i uvidjela nužnost emancipacije.¹¹⁰ Njezino stajalište o pitanju muževnosti može se iščitati iz sljedeće konstatacije: „Čak i moderni život ograničava učinkovitost primitivnog maskuliniteta iz dana u dan. To barbarsko vrednovanje

¹⁰⁴ *Isto*, 332.

¹⁰⁵ Foucault, *Povijest seksualnosti*, 37.

¹⁰⁶ *Isto*, 58.

¹⁰⁷ Crozier, *Sexual Inversion: A Critical Edition. Havelock Ellis and John Addington Symonds (1897)*, 7.

¹⁰⁸ Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 213.

¹⁰⁹ *Isto*, 214.

¹¹⁰ *Isto*, 309.

nastavlja postojati u našem moralu i društvenim normama. Vojska se još uvijek smatra društvenom elitom. Biti muževan... muževan što je više moguće, to je jedino pravo postignuće u njihovim očima; neosjetljivi su na brutalnost poraza ili čistu pogrešnost nekog čina ako im tako nalaže kanon muževnosti“.¹¹¹ Zaključuje kako je moderna civilizacija feminizirala muškarce i učinila njihove živote sličnije ženama, uslijed razvoja obrazovanja i kulture, za koju je tvrdila da što je istančanija, to su jači „antimuževni utjecaji“.¹¹² Potonja tvrdnja može se povezati s uvjerenjem da su istančan ukus i zanimanje za umjetnost i kulturu značajka homoseksualaca. Koliko je takvo razmišljanje bilo prisutno u 19. stoljeću vidljivo je iz primjera jednog slučaja, u kojem je osoba s homoseksualnim sklonostima izjavila: „Muške težnje me ne zanimaju. Više volim romane i odlaske u kazalište. Ja sam ženstven, osjetljiv, lako me dotaknuti i povrijediti i nervozan sam. Od iznenadnog zvuka zadržta mi cijelo tijelo i moram se sabrati kako ne bih zaplakao“.¹¹³ Analizirajući potonjeg homoseksualca, Krafft-Ebing je pronašao poveznicu između njegove homoseksualne sklonosti i ženstvenosti u Herodotovim etnološkim podacima, koji je „opisao čudnovatu bolest koja je često pogađala Skite: muškarci su postali ženstveni u karakteru, oblačili su žensku odjeću, radili poslove žena te su čak postali ženstveni i u izgledu“.¹¹⁴ Potonji psihijatar koristio je pojam „efeminacija“¹¹⁵ kako bi opisao muškarce koji su bili feminizirani i koji su, kako je tvrdio, „bili žene po osjećaju“.¹¹⁶ Takvo razmišljanje bilo je u skladu s općeprihvaćenim stavovima o prihvatljivim muškim i ženskim identitetima i značajkama koje su im se pripisivale. Već spomenuti pojmovi „suprotni seksualni osjećaj“ ili „seksualna inverzija“ koji su bili karakteristični za 19. stoljeće, povezani su s gubljenjem muškog identiteta, odnosno njegovim „preokretom“ u korist ženstvenosti, koje se ogleda u ponašanju, stilu, fizičkom izgledu, osjećajima i seksualnoj privlačnosti.¹¹⁷ Raspravljajući o njima, Halperin je došao do zaključka kako su se navedeni pojmovi oslanjali na obrasce iz duge tradicije stigmatiziranja muške pasivnosti, feminiziranosti i rodne devijantnosti te se, prilikom objašnjavanja „inverzije“ i „suprotnog seksualnog osjećaja“, manji fokus stavljao na homoseksualni seks ili želju, a više na

¹¹¹ *Isto*, 310.

¹¹² *Isto*, 310-311.

¹¹³ Von Krafft-Ebing, *Psychopatia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 198.

¹¹⁴ *Isto*, 199.

¹¹⁵ U kategoriju „efeminacije“ ubrajao je muškarce kod kojih su se još u djetinjstvu mogli vidjeti znakovi karakteristika koje su bile pripisivane samo ženama, primjerice provođenje vremena s djevojčicama, igranje s lutkama, pomoć majci u kućanskim poslovima, šivanje, zanimanje za žensku odjeću. Također, istaknuo je kako takvi muškarci prilikom sazrijevanja izbjegavaju pušenje, alkohol, muške sportove i pronalaze zadovoljstvo u umjetnosti. *Isto*, 253.

¹¹⁶ *Isto*, 253.

¹¹⁷ Halperin, *How to Do the History of Homosexuality*, 121.

nedostatak normativne muškosti kod jednog ili oba partnera.¹¹⁸ Osim povezivanja muškaraca s tzv. ženskim karakteristikama, vidljiv je i obrnuti primjer gdje su pojedine žene bile smatrane muškobanjastima i neprivlačnima, naročito među sufražetkinjama.¹¹⁹ Žene koje su oblačile odijela i imale kratke frizure izazivale su negativnu reakciju od strane društva te je pod upitnik stavljena njihova seksualnost i ženstvenost, što je vidljivo u slučaju njemačke pravnice i feministice Anite Augspurg i francuske liječnice i feministice Madeleine Pelletier, koje su smatrane „hermafroditima“ i „nakazama prirode“.¹²⁰ Kada se govori o ženskom identitetu i izlaženjem iz njegovih okvira, valja istaknuti i članak „Extraordinary Female Affection“ s početka „dugog“ 19. stoljeća, objavljenog 24. srpnja 1790. u novinama *The General Evening Post*.¹²¹ Iz dijela članka koji govori o manirima i stilu oblačenja, jasno je kako su postojale predodžbe o tzv. „ženskosti“ i „muškosti“. Irsko-kanadska spisateljica i povjesničarka književnosti Emma Donoghue istaknula je dio članka koji kaže: „Gospođica Butler je visoka i muževna, uvijek nosi jahaću odjeću, vješa šešir u dvorani u stilu sportaša, u svim pogledima djeluje kao mladić, ako izuzmemo podsuknje koje još uvijek zadržava. Gospođica Ponsonby je, naprotiv, pristojna i ženstvena, poštena i lijepa“.¹²²

Dakle, iz navedenoga je vidljivo kako se uslijed promijenjene stvarnosti za žene i muškarce u 19. stoljeću pozornost usmjerila prema skupini ljudi koje je smatrana seksualno abnormalnom zbog prijetnje tradicionalnoj muškosti, simbolizirajući opasan i nestabilan seksualni identitet.¹²³

2.4. Najpoznatije homoseksualne afere 19. stoljeća

Uslijed općeprisutnog razmišljanja o homoseksualcima kao nekoj vrsti „opasnih građana“ i skupini ljudi koja izaziva javnu sablazan, novine su obraćale pozornost na homoseksualne skandale i često su pisale o njima, što je rezultiralo velikom javnom pozornošću usmjerenoj prema ovoj skupini ljudi.¹²⁴ Skandali su, više nego medicinske teorije, kroz ondašnje medije poticali rasprave i promišljanja o homoseksualnosti što je nerijetko

¹¹⁸ Isto, 132.

¹¹⁹ Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 313.

¹²⁰ Isto, 313.

¹²¹ Emma Donoghue, *Passions Between Women* (London:Bello, 2014), 109.

¹²² Isto, 110.

¹²³ Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 314.

¹²⁴ Lemmey, Miller, *Bad Gays – A Homosexual History*, 3.

izazivalo stanovitu javnu sablazan.¹²⁵ Također, postojala su rasprostranjena uvjerenja kako je „sodomija“ bila porok koji je cvjetao na publicitetu te je postojala bojazan od epidemije takvih, kako se mislilo, neprirodnih poroka.¹²⁶

Govoreći o poveznici između homoseksualnosti, prostitucije i bordela u Velikoj Britaniji, značajno je spomenuti dva skandala vezana uz London – slučaj tzv. „družine“ iz ulice Vere iz 1810. godine (eng. *Vere Street Coterie*) te slučaj iz ulice Cleveland 1889. (eng. *Cleveland Street scandal*). Obje afere razotkrile su šokantne tajne bordela i aktivnosti koje su se u njima odvijale, u koje su bili upleteni muškarci.¹²⁷ Londonske novine *The Times* 13. srpnja 1810. objavile su članak u kojem se piše o uhićenju 23 muškarca u javnoj kući zvanoj *White Swan* u ulici Vere, zbog „postojanja Kluba ili Društva, u svrhu koja je tako odvratna i odbojna uobičajenim prirodnim osjećajima, što nikako ne može biti opisano bez sablažnjavanja“.¹²⁸ Iste novine 28. srpnja 1810. izvijestile su o ovom slučaju u članku pod nazivom „The pillorying of the Vere-street Club“, u kojem su se žestoko obrušile na optužene homoseksualce, izjavljujući kako „u ime pristojnosti i morala potičemo naše zakonodavce da uzmu ovaj predmet u njihovo najozbiljnije razmatranje na narednoj sjednici. Čudovišta moraju biti slomljena, ili će nebeska osveta pasti na zemlju. Uništenje tako odvratne rase ne može se postići drugačije nego time što će svaki pokušaj ovog gnusnog prijestupa biti kažnjiv trenutnom smrću. Sadašnja kazna zasigurno se ne može smatrati primjerenom tako gnusnom prijestupu, koji je šokantan ljudskoj prirodi“.¹²⁹ U navodima iz oba članka vidljivo je kako su novine početkom 19. stoljeća izražavale otvoreno zgražanje i poticale na „javnu sablazan“ zbog otkrića postojanja muške prostitucije povezane s homoseksualnošću, pri čemu su zahtijevale strože kazne za počinjenje, kako se tada vjerovalo, ovakvog tipa prijestupa.

Skandal u ulici Cleveland, koji je započeo u srpnju 1889., bio je dugotrajan i uključivao je tri suđenja i vrlo burne rasprave u parlamentu. Započeo je kada je petnaestogodišnji dječak Charles Swinscow priznao da je plaćen za seks s muškarcima u Ulici Cleveland, na kućnom broju 19.¹³⁰ Tijekom ovoga skandala, optuženi muškarci iz nižih društvenih klasa pretrpjeli su mnogo više štete nego pojedinci iz viših društvenih slojeva, što ide u prilog činjenici da je dobrostojećim klijentima bilo lakše izbjeći kažnjavanje.¹³¹ Vlada je

¹²⁵ Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 171.

¹²⁶ Robb, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*, 26.

¹²⁷ *Isto*, 26.

¹²⁸ White, *Nineteenth-century Writings on Homosexuality: A Sourcebook*, 9-10.

¹²⁹ *Isto*, 11.

¹³⁰ Cook, *London and the Culture of Homosexuality*, 50.

¹³¹ Joyce, *LGBT Victorians: Sexuality and Gender in the Nineteenth Century Archives*, 202.

zahtijevala kontrolu dostupnih informacija i nastojala je ograničiti ono što bi moglo izaći u javnost o pojedincima koji su bili uključeni u navedena zbivanja.¹³² Potrebno je istaknuti da je ovaj skandal skrenuo pozornost na to da su britanske vlasti krajem 19. stoljeća u pravilu rijetko vršile racije privatnih prostora jer su polazile od pretpostavke da će poduzimajući takve mjere vrlo teško doći do valjanih dokaza, pri čemu je bilo izvjesno izazivanje potencijalno nepotrebnog skandala. Također, gotovo je nemoguće doći do izvora o policijskom sankcioniranju sodomije i muške prostitucije prije afere iz Ulice Cleveland, što donekle potvrđuje da je represivni aparat u tom smislu bio relativno pasivan.¹³³

Raspravljajući o prostituciji u Njemačkom Carstvu, korisno je istaknuti članak berlinskih novina naslovljen „Bal ženomrzaca“ koji je objavljen u veljači 1884., a izvještava o okupljanju homoseksualaca, njihovom izgledu i ponašanju. Dio članka obuhvaća razmišljanja o prostituciji, o kojoj urednici navode sljedeće: „Ove činjenice zaslužuju pažljivu pozornost policije, koja bi trebala biti u poziciji nositi se s muškom prostitucijom, kao što to sada čini sa ženskom. Muška prostitucija svakako je puno opasnija za društvo od ženske; to je najtamnija mrlja u povijesti čovječanstva“.¹³⁴ Također, Krafft-Ebing prenosi u svojoj knjizi i izjavu berlinske policije, koja tvrdi sljedeće: „Policija je upoznata s muškim polusvijetom njemačkog glavnog grada i čini sve što može kako bi suzbila ucjene među pederastima“.¹³⁵ Izjave idu u prilog zaključku kako se na mušku prostituciju gledalo drugačije nego na žensku i kako je ona izazivala posebnu vrstu javne sablazni.

Nadalje, homoseksualni skandal o kojem se izvještavalo u svim važnim britanskim novinama, bio je slučaj Boultona i Parka iz 1871. godine. Stella Boulton i Fanny Park, rođeni kao muškarci pod imenom William Frederick Park i Ernest Boulton, u javnosti i privatnom životu ponašali su se kao žene, odnosno odijevali su se poput njih te su u kazališnim predstavama igrali ženske uloge. Nije sasvim sigurno jesu li se bavili i muškom prostitucijom. Zbog svega navedenog, Boulton i Park našli su se na meti britanske policije i tužiteljstva početkom 1870-ih.¹³⁶ Ovaj primjer dobar je pokazatelj kako su postojale izravne poveznice između feminiziranosti i homoseksualnosti protiv kojih su se borili već spomenuti Symonds i Carpenter.¹³⁷ Boulton i Park držani su u zatvoru gdje su pretrpjeli više medicinskih pregleda s naglaskom na degradirajuće preglede anusa te su optuženi za sodomiju i izazivanje javne

¹³² Cocks, *Nameless Offences: Homosexual Desire in the 19th Century*, 144.

¹³³ *Isto*, 69.

¹³⁴ Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 396.

¹³⁵ *Isto*, 396.

¹³⁶ Joyce, *LGBT Victorians: Sexuality and Gender in the Nineteenth Century Archives*, 231.

¹³⁷ *Isto*, 224.

sablazni.¹³⁸ Ovaj slučaj naročito je važno istaknuti jer se dogodio u vrijeme kada je koncept homoseksualnog identiteta tek nastajao i kada je svojevrsna moralna panika oko pitanja „nove vrste“ čovjeka počela rasti, koja je bila u korelaciji s prostitucijom.¹³⁹ Britanski povjesničar Harry Cocks ističe kako su zapisnici sa suđenja za sodomiju u 19. stoljeću u pravilu vrlo šturi te da su detaljnije evidentirani tek slučajevi koji su izazivali interes javnosti, poput suđenja Boultonu i Parku ili procesa vezanog uz skandal u ulici Cleveland. Cocks zaključuje da većina suđenja zbog sodomije nije detaljno zabilježena.¹⁴⁰ Također, tvrdi kako postoje brojni fragmentarni zapisi poput optužnica iz kojih se može saznati vrlo malo te upravo zbog toga novinska izvješća postaju ključna, iako često predstavljaju problematičan izvor informacija. Tisak je opširno izvještavao o suđenjima, što je ponekad trajalo i danima, no sadržaj je često odražavao uredničke odluke o tome što je primjereno podijeliti s javnošću. Velika količina dokaza koji se tiču „protuprirodnog zločina“ sastojao se od utvrđivanja tko je kome što učinio, od čega se većina smatrala neprimjerenim za objavljivanje.¹⁴¹

Također, potrebno je istaknuti memoare o sodomiji, tribadizmu i prostituciji *The Sins of the Cities of the Plain* (1881.), nepoznatog autora pod pseudonimom „Jack Saul“. Unatoč tome što ih neki smatraju fikcijom, pružaju zanimljiv uvid u homoseksualnost tzv. viktorijanskog podzemlja.¹⁴² Memoari pružaju informacije o adresama i mjestima u Londonu na kojima su se okupljali homoseksualci, poput raznih pubova i hotela. Anonimnom autoru cilj je bio izazvati reakciju kod čitatelja kroz vrlo detaljne opise seksa na stvarnim mjestima i sa stvarnim osobama koje su bile poznate široj javnosti, poput već spomenutih Boultona i Parka.¹⁴³ U vrijeme objavljivanja memoara, Saul je bio česta tema novinskih članaka, u kojima su ga urednici optuživali za sodomiju, a ističe se primjer londonskih novina *Reynold's News*, koje ga opisuju kao „prljavu, odvratnu zvijer“.¹⁴⁴

Sljedeći skandal kojega je nužno spomenuti je suđenje irskom piscu Oscaru Wildeu 1895., koje je dovelo do masovnog izvještavanja i rasprava u brojnim novinskim člancima te je usmjerilo pozornost na pitanje homoseksualnosti.¹⁴⁵ Ušavši u aferu s lordom Alfredom Douglasom, znanom po nadimku Bosie, Wilde se nesmotreno doveo u situaciju u kojoj je javnost saznala za njegov homoseksualni identitet, što je izazvalo niz događaja koji su

¹³⁸ Lemmey, Miller, *Bad Gays: A Homosexual History*, 96.

¹³⁹ Isto, 99.

¹⁴⁰ Cocks, *Nameless Offences: Homosexual Desire in the 19th Century*, 20.

¹⁴¹ Isto, 20-21.

¹⁴² Lemmey, Miller, *Bad Gays: A Homosexual History*, 92-95.

¹⁴³ Cook, *London and the Culture of Homosexuality*, 19.

¹⁴⁴ Lemmey, Miller, *Bad Gays: A Homosexual History*, 109.

¹⁴⁵ Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 11.

doprinijeli njegovom uništenju od strane konzervativaca.¹⁴⁶ Ovaj pisac gajio je utopijsku sliku o ljubavi između muškaraca koja je bila neshvatljiva za razdoblje u kojemu je živio, a njegovo uhićenje i suđenje koje je bilo skandalozno, dogodilo se u vremenu kada se u književnim i znanstvenim krugovima počeo stvarati novi homoseksualni identitet.¹⁴⁷ Wildeova i Douglasova spisateljska karijera u trenutku izbijanja skandala stavljena je na kocku te je većina knjižara u Engleskoj iz svoje ponude povukla Wildeove knjige. Trebalo je proći nekoliko desetljeća kako bi se situacija u vezi suđenja smirila i kako bi književnost Oscara Wildea ponovno dobila svoje mjesto u društvu.¹⁴⁸

Važno je naglasiti kako su optužbe za homoseksualnost ponekad bile politički motivirane te su služile za diskreditaciju određenih ljudi. Provodeći život u strahu, takvi pojedinci trpjeli su razne ucjene i prijetnje da će njihove tajne procuriti u javnost, često od strane muškaraca iz nižih društvenih klasa koji su od toga mogli imati novčanu korist, no optužbe koje su izricane od strane pripadnika istog društvenog sloja pojedincima su mogle nanijeti najviše štete.¹⁴⁹ Optužbe za homoseksualnost u visokim političkim krugovima mogu se vidjeti iz primjera u kojima su glavni akteri bili njemački diplomat Phillip Frederick Alexander zu Eulenburg i austrougarski vojni časnik Alfred Redl, o čijim je homoseksualnim aferama masovno pisao i hrvatski tisak, o čemu će biti više riječi u narednim poglavljima. Takozvana „Eulenburgova afera“ (1906.) predstavlja jedan od najvećih skandala koji se dogodio u Njemačkom Carstvu u vrijeme cara Wilhelma II.¹⁵⁰ U trenutku njezinog izbijanja, aristokracija i vojska bile su potresene te je u Europi došlo do stvaranja mišljenja kako je homoseksualnost „njemački porok“.¹⁵¹ Optužbu za homoseksualnost pokrenuo je državni službenik i šef političkog odjela njemačkog ministarstva vanjskih poslova Friedrich von Holstein, koji je znao da se homoseksualnost tada smatrala zločinom te da je kažnjiva po već spomenutom članku 175. pruskog kaznenog zakona, što bi dovelo do uništenja Eulenburgove reputacije, položaja i karijere.¹⁵² Njemački novinar Maximilian Harden, urednik i kolumnist u socijaldemokratskom listu *Die Zukunft*, pisao je kako se strani političari, diplomati i vojskovođe ne trebaju bojati Njemačkog Carstva budući da se u vojnom vrhu ove zemlje nalaze homoseksualci. „Oni ne sanjaju o svijetu u plamenu, oni sami su već dovoljno topli“,

¹⁴⁶ Lemmey, Miller, *Bad Gays: A Homosexual History*, 1-2.

¹⁴⁷ *Isto*, 3.

¹⁴⁸ Emma Frank, „Queer Life & Literature in the 19th Century“, USF Libraries-Tampa Special Collections, pristup ostvaren 2. V. 2024., <https://storymaps.arcgis.com/stories/5643a9902b494936924bcd76bce3f574>

¹⁴⁹ Lemmey, Miller, *Bad Gays: A Homosexual History*, 105.

¹⁵⁰ Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 224-225.

¹⁵¹ Aldrich, *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*, 172.

¹⁵² Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 226.

podrugljivo je pisao Harden.¹⁵³ Hardenov glavni motiv bio je političke naravi jer je za njega Eulenburg predstavljao nedemokratski, neodgovorni stil vladavine kojeg je Wilhelm II. volio, a demokratska oporba prezirala. Uz Eulenburga, car Wilhelm II. i drugi članovi kruga u Liebenbergu optuženi su za homoseksualnost, pri čemu je Harden htio pokazati kako je car otvoren za mračne, perverzne stvari.¹⁵⁴ Ključno je istaknuti optužbe za „oduzimanje muževne snage“ njemačkoj vanjskoj politici, zbog čega je Wilhelm II. 1908. generalu i šefu vojnog kabineta Dietrichu Hulsen-Haeseleru naredio čišćenje vojnih snaga od homoseksualaca. Nizanjem novih suđenja i izmišljenih optužbi, Eulenburgu se pogoršalo zdravstveno stanje te je suđenje prekinuto 1909.¹⁵⁵ Takozvani „njemački skandal“ pojavio se u brojnim novinskim člancima diljem Europe te je u razdoblju od 1906. do 1909. bio jedna od glavnih tema koja je intrigirala novinare iz svih krajeva svijeta. Važno je naglasiti kako je na samom kraju senzacionalnih suđenja, od kojih se većina odvijala na sudu u Berlin-Moabit, skandal postao predmetom zanimanja za povjesničare.¹⁵⁶

Još jedna afera koja je uzdrmala javnost i o kojoj se masovno izvještavalo, bila je afera Redl (1913). Austrougarski vojni časnik Alfred Redl optužen je za špijunažu uslijed čega je proglašen izdajicom i dvostrukim agentom zbog prodavanja tajni Rusima te je također bio ucjenjivan zbog afere s jednim časnikom.¹⁵⁷ Šokirani tim saznanjima, austrougarski general i načelnik glavnog stožera austrougarske vojske Franz Conrad von Hötzendorf i austrougarski časnik i šef vojne obavještajne službe August von Urbanski odlučili su da je potrebno organizirati ispitivanje Redla, koji je naposljetku priznao da je prodao vojne tajne stranim silama. Nakon kratkog ispitivanja, iskoristio je pruženu priliku i u hotelu je počinio samoubojstvo, 25. svibnja 1913. Glavni stožer nastojao je izbjeći rasprave o Redlovu slučaju, no unatoč tomu novinari su uspjeli doći do informacija o špijunaži. Novinari su često pri pisanju članaka u fokus stavljali Redlovu homoseksualnost, sklonost luksuzu i pohlepi.¹⁵⁸ Prema britanskoj spisateljici i novinarki Rebeci West, Redlova pohlepa bila je rezultat nužnosti financiranja homoseksualnog stila života, čineći tako, kako se mislilo, najgoru vrstu izdajnika.¹⁵⁹ Optužbe za homoseksualnost, špijunažu i pohlepu bile su veliki udarac vojnom

¹⁵³ Norman Domeier, *The Eulenburg Affair: A Cultural History of politics in the German Empire*, prev. Deborah Lucas Schneider (New York: Camden House, 2015), 207.

¹⁵⁴ Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 27.

¹⁵⁵ *Isto*, 228-229.

¹⁵⁶ Domeier, *The Eulenburg Affair: A Cultural History of politics in the German Empire*, 1-2.

¹⁵⁷ Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 230.

¹⁵⁸ Günther Kronenbitter, „Redl, Alfred“, 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, pristup ostvaren: 2. V. 2024., https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/redl_alfred

¹⁵⁹ Mark Cornwall, „A typology of traitors in late nineteenth-century Austria-Hungary“ (University of Southampton Institutional Repository, 2020), 7.

prestiju Austro-Ugarske, pri čemu se uviđa poveznica između afera Redl i Eulenburg, budući da je nakon izbijanja ovih skandala narušena prevladavajuća slika o vojsci kao izvoru morala, poštenja i discipline.

Budući da je spomenuti Alfred Redl, nekoć ugledni vojni časnik, osramoćen do mjere da je u konačnici počinio samoubojstvo, potrebno je osvrnuti se na slične slučajeve o kojima je krajem 19. stoljeća pisao Krafft-Ebing. Naime, strah od osjećaja odbačenosti ili javne poruge mnoge je navodio na pomisao da si oduzmu život. Neki su samo razmišljali o samoubojstvu, dok su ga određeni pojedinci pokušali i izvesti. Krafft-Ebing navodi zanimljiv primjer koji govori o utjecaju religije na sprječavanje izvršenja samoubojstva. Promatrani homoseksualac u slučaju 129 izjavljuje sljedeće: „Konačna rezignacija moje sudbine, čemu nemam što zahvaliti osim pozitivnoj religiji: bez nje bih odavno počinio samoubojstvo“.¹⁶⁰ Također, važno je istaknuti kako se u nekim slučajevima državno odvjetništvo nije odlučivalo na pokretanje kaznenog postupka ako nije došlo do javnog skandala, ili ako se nije dogodila „pederastija“ koja je predstavljala seksualni čin „umetanja penisa u anus“, što je kod većine ljudi izazivalo izuzetno gađenje i sablazan.¹⁶¹ U poglavlju „Dijagnoze, prognoze i terapija za antipatični seksualni nagon“ Krafft-Ebing tvrdi kako je najlakše doći do određenih saznanja o homoseksualnosti putem razgovora s pojedincima koji su razmišljali o samoubojstvu ističući kako se promišljanje o njemu često uočavalo kod osoba koje su bile svjesne „anomalije“ koju imaju.¹⁶² Pišući o samoubojstvu i njegovim razlozima, autor ističe kako je većina homoseksualaca u vrlo bolnoj situaciji te kako zbog njihovog stigmatiziranja i zakona koji im prijete postaju mentalno očajni, dolaze čak i do ludila koje ih dovodi do promišljanja o samoubojstvu.¹⁶³ U pismu homoseksualca koji se obratio Krafft-Ebingu, navedena je sljedeća izjava: „Može li ova konstantna anksioznost i briga biti izdržana bez ostavljanja traga, bez utjecaja na cijeli živčani sustav“.¹⁶⁴ Krafft-Ebing ističe kako uslijed stanja ludila, pojedinci u očaju mogu počinuti samoubojstvo te da se ne može znati koliko je mladih muškaraca pribjeglo ovom činu uslijed kombinacije različitih čimbenika.¹⁶⁵

Iz navedenih primjera, jasno je kako su nekoć cijenjene javne osobe mogle biti uništene ukoliko su javno obznanjene njihove homoseksualne sklonosti, neovisno o tome jesu

¹⁶⁰ Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 212.

¹⁶¹ *Isto*, 247.

¹⁶² *Isto*, 295.

¹⁶³ *Isto*, 383.

¹⁶⁴ *Isto*, 385.

¹⁶⁵ *Isto*, 385.

li bile istinite i dokazane budući da je samo sumnja bila dovoljna kako bi upropastila reputaciju i karijere, čak i u najvišim društvenim slojevima.¹⁶⁶

3. HOMOSEKSUALNOST U HRVATSKOJ U 19. STOLJEĆU

Poput brojnih drugih marginalnih skupina, homoseksualci su predstavljali jednu od onih koja se nije uklapala u društvene okvire 19. stoljeća te je shodno tome bila podvrgnuta kontroli i sankcioniranju. Kada je riječ o homoseksualnosti na području Hrvatske, neophodno je promatrati ju u sklopu psihijatrijskog diskursa 19. stoljeća. Psihijatrija je u razdoblju druge polovice 19. stoljeća stekla svojevrsni društveni status i pribavila znanstveni legitimitet oblikujući kategorije abnormalnosti i degeneričnosti pri čemu je razvijala raznorazne tehnike za njihovo iskorjenjivanje. Dolazeći u kontakt sa sudskom praksom, psihijatrija postaje važnom karikom pravne moći i preuzima odgovornost za ćudoređe, „čistoću društva“ i sigurnost.¹⁶⁷ Govoreći o vezi između homoseksualnosti i psihijatrijskog diskursa, korisno je analizirati članak *Liječničkoga vjesnika* naslovljen „O takozvanoj moralnoj ludosti (moral insanity) osobitim obzirom na patološki spolni nagon (sa gledišta psihiatričko pravna)“ iz 1893., u kojem se liječnik Dragutin Forenbacher poziva na znanstveni rad Krafft-Ebinga i služi se brojnim idejama iz već spomenute *Psychopathie Sexualis*, koja je stekla iznimnu popularnost i imala golemi utjecaj na brojne liječnike.¹⁶⁸ Forenbacher homoseksualnost povezuje s umobolnošću, što u tekstu naglašava čak tri puta kroz tvrdnje kako „većina takovih nesretnika jesu umobolnici“ i „tuj je tužno polje za liečnika! Kaci bi takvi ljudi bili zdrava razuma, bila bi najveća sramota i nesreća za sviet“. U konačnici tvrdi: „Zato opet velim, tješimo se, da svi skoro ovakvi nesretnici nisu čista uma“.¹⁶⁹

Također, Vinko Drača u svojoj doktorskoj disertaciji „Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu devetnaestoga u dvadeseto stoljeće“ ističe zanimljiv slučaj štićenika Petra G. smještenog u psihijatrijsku ustanovu Stenjevec. U ustanovu je dolazio tri

¹⁶⁶ Blom, *Vrtoglave godine – Europa, 1900.-1914.*, 74, 227.

¹⁶⁷ Mislava Bertoša, Tvrtko Vuković, *Lov na degenerike: o nekim vidovima uspostave psihijatrijskog diskursa u Banskoj Hrvatskoj i njegovoj ulozi u izgradnji građanskog društva* (Zagreb: Meandarmedia, 2023), 11.

¹⁶⁸ U prilog tome koliko je navedeni članak važan za analizu ondašnje percepcije homoseksualnosti na području Hrvatske, svjedoči činjenica da ga u svojim radovima posvećenima psihijatrijskom diskursu u hrvatskome društvu na prijelazu stoljeća analiziraju i suvremeni autori kao što su povjesničar Vinko Drača, lingvistica Mislava Bertoša te kroatist Tvrtko Vuković.

¹⁶⁹ Dragutin Forenbacher, „O takozvanoj moralnoj ludosti (moral-insanity) osobitim obzirom na patološki spolni nagon (sa gledišta psihiatričko pravna)“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 15 (1893), br. 5: 67-68.

puta, u razdoblju između 1883. i 1895., a tijekom njegova prvoga posjeta pripisana mu je dijagnoza „moral insanity“, koja je u hrvatskoj psihijatriji bila usko povezana sa seksualnom devijantnošću.¹⁷⁰ Dio koji govori o njegovim homoseksualnim sklonostima može se iščitati iz tvrdnje koja glasi: „I čudorednost genitalne sfere sasvim izgubljena, te nekoliko puta na nekih bolestnicah pederastiju izveo bez ikakva srama“.¹⁷¹ Njegovo kriminalno ponašanje poput krađa i sklonosti nasilju pripisivalo se utjecaju njegovih homoseksualnih sklonosti.¹⁷² Potonja tvrdnja govori o povezivanju određenih nemoralnih i kriminalnih ponašanja s homoseksualnošću, koja se tada promatrala kroz prizmu „moralnog ludila“ i izopačenosti.

U knjizi *Lov na degenerike: O nekim vidovima uspostave psihijatrijskog diskursa u Banskoj Hrvatskoj i njegovoj ulozi u izgradnji građanskog društva* autori Bertoša i Vuković iznose vrlo zanimljiv i za ovu temu prikladan slučaj filologa Velimira Gaja, sina Ljudevita Gaja, koji je u Stenjevec primljen 1892. Iz bolničkog dosjea doznaje se kako, između ostaloga, nikada nije imao spolne odnose sa ženama i kako iz toga proizlazi da je „spolni nagon osvršivao protunaravno“.¹⁷³ Odnosno, pretpostavljalo se da je bio homoseksualac, jer se homoseksualnost u okvirima *Kaznenog zakona*, o kojemu će biti više riječi u daljnjem tekstu, u članku 129 navodila pod terminom „bludnost suprot naravi“.¹⁷⁴

Ključno je istaknuti kako homoseksualnost na području Hrvatske u 19. stoljeću i dalje stoji na marginama historijskih istraživanja i tekstova. Stoga, pronađeni i na neki način „zaboravljeni“ članci hrvatskoga tiska 19. stoljeća u kojima se pisalo o homoseksualnosti, a koji će biti prikazani i analizirani u poglavlju „Prikaz homoseksualnih osoba u hrvatskom tisku“, mogu poslužiti kao polazišna točka za rasvjetljavanje načina na koji se ova skupina tretirala. Ipak, potrebno je istaknuti kako postoje brojni izazovi pri istraživanju marginalnih društvenih skupina, o čemu piše povjesničarka Amila Kasumović u članku „Povijest marginalnih i „neuspješnih“: zašto nam je potrebna?“ u kojem navodi tri glavne prepreke u tom pogledu. Kasumović ističe da su to definiranje pojma marginalnosti, pronalaženje

¹⁷⁰ Vinko Drača, „Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz devetnaestoga u dvadeseto stoljeće“ (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2021), 152. Doktorska disertacija Vinka Drače objavljena je pod naslovom Glasovi iz tame: Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće (Durieux, 2023.).

¹⁷¹ *Isto*, 151.

¹⁷² *Isto*, 152.

¹⁷³ Bertoša, Vuković, *Lov na degenerike: o nekim vidovima uspostave psihijatrijskog diskursa u Banskoj Hrvatskoj i njegovoj ulozi u izgradnji građanskog društva*, 273-276.

¹⁷⁴ Šilović, Josip. *Kazneni zakon o zločinstvima, prestupcima i prekršajima od 27. svibnja 1852. sa zakoni od 17. svibnja 1875: o porabi tiska, o sastavljanju porotničkih imenika i o kaznenom postupku u poslovima tiskovnih, preinačenim zakonom od 14. svibnja god. 1907. o promjeni tiskovnih zakona i sa zakoni i naredbama koji se na nje odnose ter sarještibami kr. stola sedmorice i vrhovnog suda u beču* (Zagreb: Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), 1908), 144.

arhivske građe i izvora različite provenijencije koji bi mogli barem donekle ilustrirati društveni status marginalaca, njihovo interpretiranje i „nadopunjavanje rupa“ o onome o čemu izvori šute.¹⁷⁵ Potonja tvrdnja može se primijeniti u slučaju istraživanja povijesti homoseksualaca na području Hrvatske u 19. stoljeću, s obzirom na zahtjevnost pronalaženja arhivske građe i izvora koji o ovim pitanjima vrlo malo govore u usporedbi s brojnim drugim temama kojima je posvećeno mnogo više pozornosti.

Kako bi se pružila šira slika i dao kontekst razumijevanju stajališta o homoseksualnosti u 19. stoljeću o kojoj je pisao tisak, potrebno je iznijeti osnovne značajke hrvatskog društva tog vremena.

3.1. Osnovne značajke hrvatskog društva 19. stoljeća

Demografska tranzicija praćena modernizacijskim procesima obilježila je 19. stoljeće. Navedeni procesi zahvatili su i hrvatske zemlje, no valja istaknuti kako je do toga došlo sa zakašnjenjem u odnosu na razvijenije europske zemlje jer se demografska tranzicija na ovim prostorima dogodila tijekom zadnja dva desetljeća 19. stoljeća, a završila je pola stoljeća kasnije.¹⁷⁶ Nužno je napomenuti važnost razjedinjenosti hrvatskih zemalja (Banska Hrvatska, Vojna krajina, Istra i Dalmacija) kao ključne geopolitičke odrednice hrvatske povijesti 19. stoljeća. Pritom, važno je istaknuti da navedene regije nisu bile jednako gospodarski i kulturno razvijene.¹⁷⁷ Pojavljivanjem hrvatskoga nacionalnog pokreta 1830-ih Banska Hrvatska se istaknula kao integracijsko središte.¹⁷⁸

Na samom početku 19. stoljeća, odnosno oko 1805. godine, prema Mladenu Lorkoviću, procjenjuje se da je u Bansknoj Hrvatskoj, odnosno civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, živjelo oko 692.000 stanovnika.¹⁷⁹ Kasnofeudalno društvo Banske Hrvatske prve polovice 19. stoljeća dijelilo se na plemstvo, građanstvo i seljaštvo, pri čemu su feudalni tip građanstva

¹⁷⁵ Amila Kasumović, „Povijest marginalnih i „neuspješnih“: zašto nam je potrebna?“, u *Na margini povijesti: zbornik radova*, ur. Amir Duranović (Sarajevo: UMHS, 2018), 38.

¹⁷⁶ Skupina autora, *Temelji moderne Hrvatske – hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću* (Zagreb: Matica hrvatska, 2016), 109.

¹⁷⁷ Iskra Iveljić, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine* (Zagreb: Leykam International, 2010), 13.

¹⁷⁸ *Isto*, 13.

¹⁷⁹ Skupina autora, *Temelji moderne Hrvatske – hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, 110.

tvorili trgovci i obrtnici.¹⁸⁰ Popisi stanovništva Mletačke Istre, Dalmacije i Dubrovačke Republike iz 1806. i 1807. donose važne podatke koji otkrivaju kako je Istra u tom razdoblju brojala 98.634, a Dalmacija 255.466 stanovnika.¹⁸¹ Istra je početkom i sredinom stoljeća u cjelini bila ekonomski zaostala zemlja, gdje je poljoprivreda bila osnovni izvor egzistencije te je seljaštvo koje su u velikoj većini činili Hrvati bilo nepismeno i siromašno, a građanstvo se sastojalo od pripadnika talijanske narodnosti.¹⁸² Dalmaciju i njezina komunalna društva s početka 19. stoljeća karakteriziraju posjednički slojevi domaćeg i stranog podrijetla i pripadnici austrijske i talijanske i talijanizirane birokracije te je najobrazovaniji sloj bilo mnogobrojno svećenstvo.¹⁸³ Kao i Istra, bila je zaostala i siromašna zemlja, no zbog svojih mediteranskih obilježja imala je mnogo malenih naselja gradskoga tipa, od kojih je najveće bilo Split.¹⁸⁴ Krajiško društvo sve do njezina ukidanja činili su krajišnici-seljaci s vojnom obvezom, koji su na korištenje dobivali zemlju u zamjenu za vršenje vojne službe. U vrijeme mira većinom su se bavili poljoprivredom i stočarstvom, a građanstvo se javlja tek nakon priključenja Banskoj Hrvatskoj 1881.¹⁸⁵

Što se tiče procesa urbanizacije, hrvatski gradovi u prvoj polovici 19. stoljeća značajno su zaostajali za Europom uslijed nepovoljnih političkih i gospodarskih prilika. Popis bečkog Statističkog ureda iz 1850. koji se odnosio na 1846. donosi popis gradova, prema kojem je u Hrvatskoj bilo samo pet gradova s više od 10.000 stanovnika, a to su bili Zagreb (15.000), Osijek (13.100), Rijeka (11.000), Rovinj (10.688) i Split (10.548). Zagreb, iako najveći hrvatski grad u to vrijeme, bio je tek 75. grad po veličini u Monarhiji, no jasno je kako se tijekom prve polovice 19. stoljeća ipak istaknuo kao najvažniji hrvatski grad.¹⁸⁶ Popisi iz sredine stoljeća, odnosno 1850./1851. i 1857., pružaju važne podatke koji u navedenom međupopisnom razmaku od šest godina pokazuju kako na području Banske Hrvatske dolazi do stagnacije i laganog smanjenja stanovništva (pad s 868.456 na 865.009), dok se u Dalmaciji uviđa povećanje ukupnog broja stanovništva (povećanje s 393.715 na 404.499). Vojna krajina tada broji 674.864, a Istra 230.328 stanovnika.¹⁸⁷ Što se tiče dobne strukture, sve županije karakteriziralo je mlado stanovništvo te je sredinom stoljeća u Banskoj Hrvatskoj

¹⁸⁰ *Isto*, 136.

¹⁸¹ *Isto*, 113-114.

¹⁸² Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1968), 11.

¹⁸³ Skupina, *Temelji moderne Hrvatske – hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, 139-140.

¹⁸⁴ Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, 9-10.

¹⁸⁵ Skupina autora, *Temelji moderne Hrvatske – hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, 136-137.

¹⁸⁶ *Isto*, 117-118.

¹⁸⁷ *Isto*, 120-122.

bilo 54-56 % stanovništva mlađih dobnih skupina.¹⁸⁸ Niska dob ulaska u brak i visok udio vjenčanih doveli su do povećanja reprodukcije stanovništva, no prirodni prirast bio je relativno nizak zbog visoke smrtnosti i epidemija bolesti. S tim u vezi, sve do 1880-ih govori se o obrascu predtranzicijskoga razvoja kojeg karakteriziraju visoke stope mortaliteta i nataliteta te visok udio djece i veći broj muškaraca u strukturi stanovništva.¹⁸⁹ Veći broj žena može se uvidjeti u gradovima koji su tada ekonomski napredovali (Osijek, Varaždin, Karlovac, Zagreb) te se kao uzrok tome navodi ženska služinčad koja je radila za građanske obitelji. U gradovima poput Bjelovara, Koprivnice, Križevaca i Požege primjećuje se veći broj muškaraca.¹⁹⁰

Preduvjeti za modernizaciju nastali su tek u drugoj polovici 19. stoljeća, prvenstveno zbog reformi bana Ivana Mažuranića (1873.-1880.) i nakon sjedinjenja Vojne krajine s Banskom Hrvatskom 1881. godine. U procesu industrijalizacije tijekom 1870-ih zapažaju se pozitivni pomaci u razvoju tvorničke privrede, pri čemu se može uvidjeti prerastanje dijela trgovačkih poslovnih krugova u industrijsku buržoaziju, uz koju se razvija i industrijsko radništvo.¹⁹¹ Međutim, prelazak s tradicionalnog u moderno građansko društvo dogodio se tek krajem 19. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj, a početkom 20. stoljeća u Dalmaciji i Istri.¹⁹² Nositelj modernizacije postala je nova građanska privredna elita koja se sastojala od trgovaca, industrijalaca, bankara, poduzetnika itd.¹⁹³ Urbanizacija i industrijalizacija utjecale su i na selo, no unatoč tome, ono se sporo prilagođavalo novoj situaciji u privredi te seosko stanovništvo, koje je sve do Prvog svjetskog rata činilo većinu stanovništva, nije doživjelo značajnije društvene pomake.¹⁹⁴

Kada se govori o postojećim društvenim normama u 19. stoljeću, potrebno je spomenuti važnost prevladavajućih rodnih uloga i objasniti na koji način su iste bile kreirane. U knjizi *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)* povjesničar Dinko Župan analizirao je pedagoške diskurse 19. stoljeća i pokušao utvrditi na koji su to način oni određivali što je muški, a što ženski spolni identitet. Autor se tijekom analize pedagoških diskursa 19. stoljeća oslanjao na Foucaultovu teoriju moći, koja je govorila o neraskidivoj vezi između koncepta znanja i moći. Stoga, za diskurse o spolu se

¹⁸⁸ Iskra, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, 19.

¹⁸⁹ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992), 21.

¹⁹⁰ *Isto*, 25.

¹⁹¹ Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1991), 265.

¹⁹² Skupina autora, *Temelji moderne Hrvatske – hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, 124-126.

¹⁹³ *Isto*, 145.

¹⁹⁴ *Isto*, 145.

može reći kako proizvode znanje u skladu s vladajućim režimom istine te kako vladajuća spolna politika disciplinira društvo tako što ono neprimjetno prihvaća konstruirane i nametnute spolne identitete koji su bili poželjni.¹⁹⁵ U korak s razvojem građanskoga društva, u drugoj polovici 19. stoljeća dogodile su se promjene u odgoju i obrazovanju žena u Hrvatskoj. Tradicionalne spolne uloge prilagodile su se novom građanskom vrijednosnom sustavu, pri čemu je važno napomenuti vidljivu poveznicu s patrijarhalnim vrijednostima iz ranijeg razdoblja u kojoj je pozicija muškarca bila dominantna, no vidljiva je i promjena koja je dovela do redefiniranja spolnih uloga koje su bile uvrštene u normativni sustav građanskih društava.¹⁹⁶ Govoreći o ženskim identitetima i njihovom konstruiranju, naročito je važno istaknuti kako su brojni pravници, političari, pedagozi, liječnici i svećenici u raznim knjigama i člancima pisali o „ženskom pitanju“ koje je postalo centar zanimanja spolne politike. Konstrukcije poželjnih identiteta stvarane su na temeljnoj pretpostavci o tjelesnim i psihološkim razlikama koje je afirmirala znanost 19. stoljeća, odnosno dominantnih muških znanstvenika u čijem su svijetu prevladavale raznolike spolne predrasude.¹⁹⁷ Od građanske žene 19. stoljeća očekivala se afirmacija kroz obiteljski život i privatnu sferu u kojoj je nužan muški autoritet, o čemu pravnik Blaž Lorković u knjizi *Žena u kući i društvu* (1883.) piše sljedeće: „Obitelj je naše svetište ne samo religiozno, nego socijalno, političko i narodno (...) Žena rado priznaje, da u obitelji mora biti takav autoritet, kojemu se ni ona neće i nemože oteti i koji pripada mužu. Tako bijaše od vjeka, pa će tako biti i ubuduće“.¹⁹⁸ Osim brige za obiteljsko ognjište, od žena se očekivalo da se ostvare kao majke, kako bi postale „potpune žene“ te je u skladu s tim unutar pedagoškog diskursa 19. stoljeća stvoren svojevrsni kult majke, koji je trebao biti usvojen od strane djevojaka. O tome piše pedagog Davorin Trstenjak u knjizi *Djevojački uzgoj* (1897.) pri čemu tvrdi sljedeće: „Materinstvo je najviša čast ženi, i bez toga ona nije žena. Materinstvo je prvo i najbitnije određenje svake žene. Žena je majkom tek potpuna žena. Žena može biti kraljica ljepote, može biti pjesnikinja, umjetnica, svetica i što god hoćete, ali ne može da bude potpuna žena, ako ne vrši prve i najveće misije, za koju je po prirodi određena: ako nije mati.“¹⁹⁹ Ženskoj emancipaciji nije se pridavalo mnogo pozornosti, a među rijetkima koje su se javno zalagale za veća prava učiteljica istaknule su se

¹⁹⁵ Dinko Župan, *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)* (Slavonski brod, Osijek: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013), 12.

¹⁹⁶ *Isto*, 25.

¹⁹⁷ *Isto*, 40.

¹⁹⁸ *Isto*, 26.

¹⁹⁹ *Isto*, 30.

Marija Jambrišak i Marija Fabković.²⁰⁰ Ipak, njihovo zalaganje nije izlazilo iz okvira građanskog patrijarhalnog društva te nisu propitivale ograničenja žena u vidu političkih prava.

Kako bi se mogla provoditi strategija nametanja poželjnih identiteta, muška i ženska djeca su unutar školskoga sustava bila odvojena. Na području Banske Hrvatske u razdoblju od 1868. do 1918. više djevojačke škole postale su mjesto proizvodnje poželjnih ženskih identiteta, gdje su se kao ključne karakteristike koje je trebalo usvojiti istaknule stidljivost, pobožnost, šutljivost, prostodušnost, skromnost, čednost i krotkost.²⁰¹

Karakteristike stidljivosti i čednosti mogu se izvrsno upotrijebiti raspravljajući o odnosu prema seksu na hrvatskim prostorima u 19. stoljeću, a naročito su važne kada se o njima govori u kontekstu kontroliranja ženske seksualnosti. Bonton toga vremena govore o važnosti pristojnoga ophođenja između spolova, a strogom nadzoru nije se mogao oduprijeti govor tijela niti „verbalno koketiranje“ te je ples bio krajnja granica tjelesnog kontakta između muškarca i žene.²⁰² Tadašnje građansko društvo potiskivalo je bilo kakvu naznaku seksualnosti, koja je bila tabuizirana i zadržana u okvirima bračne postelje, ali je izvan nje bila tolerirana u obliku izvanbračnih ili adolescentskih „nepodopština“ muškaraca i odlaska u tzv. „bludilišta“, pri čemu se vidi odraz društvenog licemjerja.²⁰³ Iskra Iveljić u knjizi *Očevi i sinovi: Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* piše o društvu „Prasec“, o nekadašnjem Potoku (danas Tkalčićeva) i Kožarskoj ulici, uz koje su se vezala bludilišta, a ističe i tzv. „Aranješevo bludilište“, koje je bilo namijenjeno muškarcima građanske elite.²⁰⁴ Kao i ostali obrti, bludilišta su dobivala koncesije za rad, ali prvo su morala ispunjavati određene uvjete, poput prikladne lokacije, obveznosti liječničkih pregleda žena, higijenske kontrole kuće te redarstvenog nadzora mira i reda.²⁰⁵ S tim u vezi, za većinu europskih država u 19. i na početku 20. stoljeća bila je uobičajena reglementacija prostitucije, odnosno propisani policijski nadzor nad javnom prostitucijom. Glavni razlozi njezina uvođenja bili su zaštita javnog reda i mira, prevencija širenja spolnih bolesti, socijalna zaštita prostitutki i lokalizacija prostitucije.²⁰⁶ Na području Banske Hrvatske, prostituciju je regulirao Kazneni

²⁰⁰ *Isto*, 37.

²⁰¹ *Isto*, 49-52.

²⁰² Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007), 320.

²⁰³ *Isto*, 318.

²⁰⁴ *Isto*, 319-320.

²⁰⁵ *Isto*, 319.

²⁰⁶ Sergej Filipović, „Reguliranje prostitucije u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: Pravilnik o uređenju i nadziranju prostitucije iz 1896. i Pravilnik za bludilišta iz 1911.“, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 14 (2014), br. 1: 142.

zakon iz 1875. (izvorno iz 1852.) te je bila obuhvaćena u člancima od 509 do 513. S obzirom na to da su člankom 509 mjesna redarstva dobivala ovlasti reguliranja prostitucije, došlo je do razlikovanja propisa vezanih uz prostituciju u različitim gradovima, iako je gotovo uvijek bila dopuštena u javnim kućama. Također, valja istaknuti i naredbu Unutarnjeg odjela Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu (1895.), kojom se uvodi obveza medicinskih pregleda bludnica, a koja se ranije nisu izvršavala u dovoljnoj mjeri i dovodila su do širenja spolnih bolesti.²⁰⁷

U konačnici, osobito je važno istaknuti da je većina populacije na području Hrvatske živjela u ruralnim sredinama te da su se posljedice modernizacijskih kretanja znatnije osjetile tek u posljednjim desetljećima 19. stoljeća. Modernizacijski procesi bili su praćeni i razvojem obrazovnog sustava čija je svrha jednim dijelom bila oblikovanje poželjnih rodni identiteta. S druge strane, modernizirani represivni aparat trebao je sankcionirati sve oblike devijantnih ponašanja, pa tako i onih seksualnih.²⁰⁸

3.2. Kazneni zakon

U vezi s ponašanjima određenih marginalnih društvenih skupina u 19. stoljeću koja su se nastojala sankcionirati, regulirati ili iskorijeniti, uz prostituciju i druge oblike „nemoralnih“ ili „devijantnih“ pojava, našla se i homoseksualnost koja je izazivala posebnu vrstu javne sablazni. U *Kaznenom zakonu* 19. stoljeća ona je svoje mjesto pronašla u glavi četrnaestoj naslovljenoj „O silovanju, oskvrnuću i ostalih teških vrstah bludnosti“, gdje je stavljena uz bok zločinima silovanja i oskvrnuća.²⁰⁹ Homoseksualnost je u članku 129 svrstana u „zločinstva bludnosti suprot naravi“ u čiju su kategoriju ulazile „bludnost suprot naravi sa živinom“ i „bludnost suprot naravi s osobom istoga spola“.²¹⁰ Također, spominje se i termin „pederastija“, koja je označavala spolni čin analnog seksa, o kojoj se piše sljedeće: „Samo pederastija a ne i onanija, makar i obavljena sudjelovanjem osobe istoga spola, spada pod udar §129“.²¹¹ Iz navedenoga se može zaključiti kako je čin analnoga seksa između muškaraca predstavljao ponašanje koje je bilo kažnjivo, dok onanija, odnosno međusobna masturbacija između pripadnika istoga spola nije ulazila u okvire potonjeg članka *Kaznenog*

²⁰⁷ Isto, 145.

²⁰⁸ Više o preobrazbi represivnog aparata na području Osijeka i ostatka Banske Hrvatske: Luka Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)“, doktorska disertacija, (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2020.)

²⁰⁹ Šilović, *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih od 27. svibnja 1852. sa zakoni od 17. svibnja 1875.*, 139.

²¹⁰ Isto, 144.

²¹¹ Isto, 144.

zakona. Ključno je istaknuti dio članka koji govori o određenju onoga što pripada u okvire homoseksualnosti, odnosno „zločinstva bludnosti suprot naravi“, pri čemu je važna tvrdnja koja glasi: „Ne zahtjeva se za kvalifikaciju zločinstva bludnosti suprot naravi, da druga osoba istoga spola kod čina djelotvorno sudjeluje“.²¹² Drugim riječima, čini se kako je i čin silovanja usmjeren prema osobi istoga spola promatran kroz prizmu "bludnosti suprot naravi".

Kažnjavanje u slučaju „zločina bludnosti suprot naravi s osobom istoga spola“ propisano je člankom 130, prema kojemu su homoseksualci trebali biti kažnjeni „težkom tamnicom od jedne do pet godina“.²¹³ S druge strane, u sklopu njega također su spomenuti prethodni članci, odnosno članci 125 i 126 (zločini silovanja), koji su u ovome kontekstu povezani s „bludnosti suprot naravi“. Ako je došlo do prekršaja navedenog u potonjim člancima te počinjenog od strane pojedinca koji ulazi u kategoriju „zločinstva bludnosti suprot naravi“ i usmjerenog prema osobi istoga spola, propisane zakonske kazne mogle su varirati od pet do deset godina (u slučaju „pogibeljne prijetnje, sile ili lukave omame ćuta“ prema članku 125), deset do dvadeset godina (u slučaju „važne štete u zdravlju i životu“ žrtve prema članku 126) i doživotne robije (u slučaju ako „zločinstvo prouzroči smrt“ prema članku 126).²¹⁴

Izvrstan primjer koji govori o navedenim člancima *Kaznenog zakona* je članak „Što očekuje kriminalista od liječničkog vještaka?“ liječnika Antuna Markovića iz 1905. objavljen u časopisu *Liječnički vjesnik*. Marković donosi klasifikaciju „bludnosti suprot naravi“ prema članku 129 i spominje članke 130, 125 i 126 pri čemu se u potpunosti oslanja na navode iz *Kaznenog zakona*. Nakon osvrta na kažnjavanje homoseksualnosti, nastavlja s isticanjem važnosti medicinskih pregleda, o čemu piše: „Vještaku je zadaća, da ustanovi tragove *ako takovi predleže* paederastije, tribadije ili sodomije. Imat će dakle pregledati aktivnog i pasivnog paederasta. U nalazu konstatirat će vještak tragove delikta, a u mnijenju izvest će zaključke iz nalaza“.²¹⁵ Ovakav stav o važnosti tjelesnih pregleda pri pružanju dokaza o homoseksualnosti u direktnoj je korelaciji sa stajalištima brojnih drugih europskih liječnika druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, naročito psihijatra Krafft-Ebinga, o čemu je bilo riječi u prijašnjim poglavljima. Također, autor tvrdi kako je bitno razlikovati različite vrste

²¹² *Isto*, 144.

²¹³ *Isto*, 144.

²¹⁴ *Isto*, 144.

²¹⁵ Antun Marković, „Što očekuje kriminalista od liječničkog vještaka?“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 27 (1905), br. 9: 366.

prekršaja propisane navedenim člancima, kako bi se zločin mogao sankcionirati primjerenom kaznom, koja nije trebala biti ista za sve prijestupe.

Nadalje, potrebno je spomenuti i članak 516 *Kaznenog zakona*, čiji naslov glasi „Povreda ćudorednosti ili sramežljivosti, gruba i uzrokujuća javnu sablazan“. Jedan njegov dio ističe sljedeće: „Bludno djelo poduzeto izmedju dvie osobe istoga spola, u koliko ne tvori učin zločinstva bludnosti suprot naravi, normiran u §. 129. 1. sl. b.) k. z., ipak se svakako prikazuje kao bludno djelo, koje je nedvojbeno podobno grubo povriediti ćudorednost i sramežljivost, i čim se pročuje – pobuditi javnu sablazan, što dovoljno uglavljuje učin prekršaja označenog u §. 516. k. z.“. Propisana kazna za počinjenje „bludnog djela“ između dvije osobe istoga spola bila je strogi zatvor od osam dana do šest mjeseci.²¹⁶ Osim toga, navedeno je kako je čin „nećudorednosti“ mogao postati uzrokom „javne sablazni“ i nakon nekog vremena od njegovog izvršenja te da on nije trebao biti počinjen javno ili pred više ljudi kako bi ušao u kategoriju prekršaja iz potonjega članka. Njegovom analizom primjećuje se kako se na istospolne seksualne radnje bilo kojega tipa gledalo s podozrenjem i kako su iste, kada se za njih saznalo, izazivale golemu „javnu sablazan“ u društvu 19. stoljeća. Vrijedno je naglasiti kako je članak propisivao zatvorsku kaznu od šest mjeseci do godinu dana u slučaju „ako pak povreda takova bude učinjena tiskopisom“ i kako je izraz „bludna djela“ obuhvaćao i govore.²¹⁷

Po pitanju „nećudorednosti“ i izazivanja javne sablazni uslijed optužbi za homoseksualnost, valja istaknuti članak „Afera učitelja Makovića“ iz 1909. objavljen u varaždinskim novinama *Naše pravice* autora Frana Lehpamera. Protiv učitelja Franje Makovića iz mjesta Konjšćina 1908. bila je podignuta prijava „radi raznih prljavština, a medju inim naročito radi pederastije...“²¹⁸ Učitelj je zbog „nećudorednih čina“ bio suspendiran iz škole te se navodi kako je zbog svojih političkih veza dobio posao u drugoj školi u mjestu Krasica, o čemu se u članku navodi sljedeće: „Ovo je imenovanje pobudilo u cijeloj županiji, a naročito u mjestu Konjšćini i kotaru, sablazan“.²¹⁹ Prateći istragu i raspravu uslijed podignute prijavnice, Lehpamer piše: „Jučerašnja rasprava trajala je preko čitavog dana, ali je odma isprva iz obzira ćudorednih proglašena tajnom“.²²⁰ Kroz tvrdnje iznesene u ovom

²¹⁶ Šilović, *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih od 27. svibnja 1852. sa zakoni od 17. svibnja 1875.*, 421.

²¹⁷ Isto, 421-422.

²¹⁸ Fran S. Lehpamer, „Afera učitelja Makovića“, *Naše pravice*, (Varaždin), 11. XI. 1909., 3.

²¹⁹ Isto, 3.

²²⁰ Isto, 4.

članku dobivamo uvid u stavove javnosti o homoseksualnosti koja je doživljavana kao svojevrsna „abnormalnost“ čija je pojava narušavala javni moral.

Članak 128 *Kaznenog zakona* koji se odnosi na oskrvnuće ističe kako se zločin oskrvnuća može počinuti i na osobi istoga spola, „jer zakonska ustanova §128. k. z. ne čini u tom pogledu razlike, pošto bi inače glasila „tko osobu drugoga spola spolno upotriebi“.²²¹ Međutim, vidljivo je kako je razlikovana „bludnost suprot naravi“ od počinjenja oskrvnuća na osobi istoga spola, pri čemu je zločin oskrvnuća bio opisan sljedećim riječima: „Tko dječaka ili djevojku izpod četrnaest godina, ili osobu, nalazeću se u stanju, u kom se nije kadra braniti, ili u stanju nesvjesti, za ugoditi požudam svojim spolno upotriebi načinom drugim, nego što je naznačen u §127., tvori, ako djelo to ne bude zločinstvo, navedeno u §. 129. sl. b.).²²²

Analizom *Kaznenog zakona* iz 19. stoljeća i usporedbom njegovih članaka sa srednjovjekovnim zakonskim odredbama u pogledu sankcioniranja homoseksualnosti, može se zaključiti kako se u „dugom“ 19. stoljeću ipak dogodila važna promjena u odnosu na predmodernu razdoblje, u kojem su statuti propisivali drakonske kazne. Homoseksualnost se u starim statutima na području hrvatskih teritorija nazivala „sodomijom“, a najstarija odredba u vezi nje može se pronaći u šibenskom statutu iz 1379., prema kojemu je bila kažnjiva smrću na lomači.²²³ Statuti dalmatinskih gradova također su sadržavali stroge odredbe protiv homoseksualnosti, koje su preuzete iz venecijanskih zakona protiv pederastije iz 1455. te se također ističe i propis protiv „sodomije“ u Dubrovačkoj Republici, prema kojemu je homoseksualnim osobama trebala biti „odrubljena glava, a tijelo pretvoreno u pepeo“, ako su uhvaćeni u djelima aktivnog ili pasivnog seksualnog čina.²²⁴ Poljički statut također je obuhvaćao odredbe protiv homoseksualnosti, koje glase: „Ako bi se tko naša u grihu nepodobnu, ča se zove grih sodomski, ali bi bila muška glava ali ženska, ki bi bio u tom nečistu grihu, ima se sažgati²²⁵ preže svakoga smilovanja“.²²⁶ Zamjećuje se kako su sva četiri srednjovjekovna statuta sadržavala zakonske odredbe kojima je homoseksualnost bila

²²¹ Šilović, *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupih i prekršajih od 27. svibnja 1852. sa zakoni od 17. svibnja 1875.*, 143.

²²² *Isto*, 142.

²²³ Lavoslav Glesinger, „Povijesti psihijatrije u Hrvatskoj – pretpisak doktorske disertacije“, u *Ludnica i lučbarnica; razvoj laboratorija u psihijatrijskoj bolnici*, ur. Marko Pećina i Stella Fatović-Ferenčić (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2012), 30.

²²⁴ *Isto*, 30-31.

²²⁵ Pojam „sažgati“ odnosi se na spaljivanje.

²²⁶ Vatroslav Jagić, „Statut poljički“, u *Statuta lingua croatica conscripta: Hrvatski pisani zakoni: Vinodolski, Poljički, Vrbanski a donekle i svega Krčkoga otoka, Kastavski, Veprinački i Trsatski*, ur. Franjo Rački, Vatroslav Jagić i Ivan Črnčić (Zagreb: Dionička tiskara, 1890), 90.

kažnjiva smrću, dok je, s druge strane, homoseksualnost u *Kaznenom zakonu* 19. stoljeća bila sankcionirana zatvorskim kaznama.

4. PRIKAZ HOMOSEKSUALNIH OSOBA U HRVATSKOM TISKU

Prilikom istraživanja prikaza homoseksualnosti u hrvatskom tisku „dugog“ 19. stoljeća, pronašla sam zadovoljavajući broj novinskih članaka, od kojih sam za potrebe pisanja ovoga rada koristila njih 40. Analizirani članci obuhvaćaju razdoblje od 1841. do 1916. godine, a tijekom pronalaženja tekstova o homoseksualnosti došla sam do zaključka da se o ovoj temi najčešće pisalo krajem 19. i početkom 20. stoljeća, naročito od oko 1907. do 1914. godine. Homoseksualnost je u člancima označavana raznim nazivima te je većina njih zastarjela i danas više nije u upotrebi. Najčešće korišteni nazivi bili su „pederastija“, „sodomija“, „bludnost suprot naravi“ i „zabluda spolnog nagona“. Naime, potrebno je istaknuti kako se oblikovanjem novog pojma „homoseksualnost“ u drugoj polovici 19. stoljeća i u hrvatskom tisku sve češće počeo upotrebljavati taj naziv, ali tek početkom 20. stoljeća. Dakle, homoseksualci su oslovljavani različitim nazivima, a naročito se ističu pojmovi „Urning“, „pederast“ (razlikujući aktivne i pasivne „pederaste“) i „homoseksualac“. Zagrebačke novine *Jutarnji list* i stručno glasilo *Liječnički vjesnik* najviše su pisali o homoseksualnosti, koja je bez ikakve sumnje bila predmetom javne sablazni. Potonje tiskovine najčešće su pružale uvid u medicinski pogled na homoseksualnost, često se referirajući na znanstveni diskurs Krafft-Ebinga, te osvrte na svjetske homoseksualne skandale o kojima se iznosilo mnoštvo detalja. Uz sve navedeno, pisalo se i o homoseksualnosti u predmodernom dobu, ćudorednosti, vjeri i lokalnim homoseksualnim aferama.

Osim pisanja o homoseksualcima u hrvatskim tiskovinama, pojedini književnici kasnog 19. stoljeća u svoja djela također su uvodili homoseksualne likove. U romanu *Udovica* (1891.) Josipa Eugena Kumičića prikazuje se lik lezbijke barunice Pudencijane Patačić. Ona je okarakterizirana na sljedeći način: „Kraj svega toga barunica nije voljela muškarca niti je marila za njihovo prijateljstvo. Muškarci bijahu joj odurni i mrski, ali tim više ljubila je žene,

lijepe, mlade žene, među kojima je imala mnogo prijateljica i ljubimica“.²²⁷ Zatim, u djelu *Suparnica Marije Terezije*, koji je dio ciklusa *Grička vještica* Marije Jurić Zagorke autorica uvodi vojvodu Alberta od Parme, supruga habsburške princeze Amalije. Navedeni je lik prikazan kao osoba homoseksualnih sklonosti: „Vojvoda je sklon Pierreu i njegovim visokim prijateljima, najsnažnijim mladićima. Više im je sklon nego najljepšim djevojkama“.²²⁸ Međutim, budući da se u središtu zanimanja ovog rada nalaze prikazi homoseksualnosti u novinskom tisku 19. stoljeća, detaljnija analiza sličnih književnih djela nije realizirana.

4. 1. Hrvatski tisak 19. stoljeća

Prije analize odabranih članaka u narednim poglavljima, potrebno je ukratko osvrnuti se na stanje hrvatskoga tiska 19. stoljeća. Novinstvo prve polovice 19. stoljeća za vrijeme preporoda bilo je važno sredstvo u procesu oblikovanja hrvatskog nacionalnog identiteta i širenje preporodnih političkih ideja, a prve respektabilne novine koje su se u tom razdoblju istaknule bile su *Agramer politische Zeitung* te *Novine horvatzke s prilogom Danica horvatzka, slavonska y dalmatinzka*. One su imale ozbiljno uredništvo i svoje čitatelje u čiju su kategoriju najčešće pripadali časnici, obrtnici, trgovci i činovnici.²²⁹ Sredinom 19. stoljeća, točnije za vrijeme revolucije 1848./1849. došlo je do ukidanja cenzure što je rezultiralo slobodom tiska. Tijekom tog razdoblja, počelo je izlaziti čak 12 novih listova (najznačajnije su bile *Saborske novine*, *Slavenski Jug* i *Sudslawische Zeitung*) iz čega se može zaključiti da revolucionarna zbivanja izazivaju interes javnosti za politiku.²³⁰ Osvrnemo li se na stranačko novinstvo, potrebno je naglasiti da je ono do svojeg razvoja došlo tek u posljednjim desetljećima 19. i početkom 20. stoljeća, čije se kašnjenje može objasniti zaostajanjem za razvijenijim zemljama u pogledu promjena izazvanih industrijskom revolucijom i modernizacijskih procesa koji su bili važni čimbenici za pojavu masovnog tiska. S tim u vezi, za razumijevanje stanja hrvatskog novinstva važno je u obzir uzeti i razjedinjenost hrvatskih zemalja tijekom 19. stoljeća.²³¹

²²⁷ Mihaela Kokorić, „Tvorba queer identiteta u hrvatskim romanima od 19. do 21. stoljeća“ (diplomski rad, Sveučilište Josipa Strossmayera u Osijeku, 2020), 9.

²²⁸ *Isto*, 12.

²²⁹ Magdalena Najbar-Agičić, *Povijest novinarstva: Kratki pregled* (Zagreb: Ibis grafika, Sveučilište Sjever, 2015), 63-66.

²³⁰ *Isto*, 71-75.

²³¹ *Isto*, 113.

Također, potrebno je istaknuti da je *Zakon o štampi* iz 1907. godine omogućio razvoj informativnog tiska. Urednici su tada počeli sve više uzimati u obzir što bi moglo zaokupiti pozornost čitatelja te su sve više prostora dobivale vijesti senzacionalističkog karaktera, čijoj su kategoriji pripadali i društveni skandali.²³² Analizirani članci također potvrđuju potonju tvrdnju, s obzirom da se o većini homoseksualnih skandala pisalo u razdoblju od 1907. do 1914. godine.

4. 1. Medicinski pogled

Kada se govori o homoseksualnosti u 19. stoljeću, neizbježno je, kao što je već rečeno u prethodnim poglavljima, promatrati ju u sklopu psihijatrijskih okvira. Liječnici na području Hrvatske oslanjali su se na znanstveni diskurs stranih liječnika iz druge polovice 19. stoljeća, od kojih je najveći utjecaj na njih neupitno imao njemački psihijatar Richard von Krafft-Ebing. Kakvih je razmjera bio njegov utjecaj, govori nam članak iz svibnja 1903. hrvatskoga liječnika Ivana Žirovčića²³³ u sklopu „Književnih vesti“ u časopisu *Liječnički vjesnik*, u kojem donosi tekst „Geschlecht and Entartung“ njemačkog neurologa Paula Juliusa Möbiusa, koji tvrdi sljedeće: „Spolna zastranjenja prikazuju se tvarno kao: hermaphroditizam, hypospadija, kryptorhizam, gynaekomastija, feminizam, infantilizam; psihično u otupljenju spolnoga karaktera i u raznovrstnim zabludama spolnoga nagona, kao: samoblud, nagon k istospolnima, k životinjama, masohizam, sadizam i slične stvari, kako se u novije vrijeme počam od Krafft-Ebingove *Psychopathia sexualis* u bezbrojnim knjigama opisane“.²³⁴

Nadalje, u već spomenutom članku iz 1893. „O takozvanoj moralnoj ludosti (moral insanity) osobitim obzirom na patološki spolni nagon (sa gledišta psihiatričko pravna)“ liječnik Dragutin Forenbacher također se poziva na Krafft-Ebinga pri čemu preuzima njegovo stajalište o razlikovanju „Urninga“ i „paederasta“. U dijelu članka navodi sljedeće: „Čovjek ne bi vjerovao. Krafft-Ebing ima dva opisa bolesti, u kojih dvojica liečnika vode ulogu kao

²³² Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske: 1771-1939*. (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2003), 309-310.

²³³ Ivan Žirovčić (1855.-1938.) bio je poznati hrvatski liječnik koji je prvotno radio u Ogulinu, a zatim kao ravnatelj Zavoda za umobolne u Stenjevcu. U području njegova zanimanja bila je sudska (forenzična) psihijatrija. Ostavio je veliki trag u hrvatskoj psihijatriji postavljajući temelje njezinoj terminologiji i klasificiranju dijagnostičkih kategorija psihičkih bolesnika. „Žirovčić, Ivan“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/zirovcic-ivan> (pristup: 10. 5. 2024.).

²³⁴ Ivan Žirovčić, „Književne vesti“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 25 (1903), br. 5: 182.

Urningi. Ovi nevoljnici opisaše sami svoj nesretni život, gdjejadiču, da sa najkrasnijim ženskim spolom ne samo da spolno obćiti ne mogu, već im se taj spol gadi, dočim su sretni i dobiju ejakulaciju, ako ih se kakav zamusani sluga samo dodirne. (Razlikuj paederasta od Urninga!).²³⁵ Ovo je vrlo važno istaknuti, jer kako je već napisano u prijašnjim poglavljima, termin „pederastija“ odnosio se na spolni čin analnog seksa te je starijeg vijeka. S druge strane, pojmovi „Urning“ i „uranizam“ pojavili su se u drugoj polovici 19. stoljeća, točnije 1860-ih u brojnim člancima Karla Ulrichsa, a označavali su mogućnost postojanja ljubavnih osjećaja između muškaraca, za koje je tvrdio kako posjeduju „um žene u muškom tijelu“.²³⁶ U knjizi Krafft-Ebinga navodi se kako u kategoriji „Urninga“ većinom nije izvršavan čin „aktivne pederastije“ te kako se on događa samo u slučajevima „moralnog defekta i pretjerane želje kod strastvenih pojedinaca“.²³⁷ Dakle, očito je kako je postojala distinkcija među navedenim terminima, no brojni analizirani članci i primjeri iz literature pokazuju kako su ova dva pojma bila međusobno isprepletena te nisu uvijek sasvim jasno razlikovani. Također, Forenbacher koristi Krafft-Ebingovu klasifikaciju neuroza prouzročenih cerebralno, a dio koji govori o „hyperaesteziji“ (tzv. „povišenje spolnoga nagona“) i „paraesteziji/perverziji“ (tzv. „uzbuda seksualna života kroz nejednaka dražila“) naročito je važan, jer su one smatrane anomalijama koje ulaze u kategoriju psihopatologije. Autor smatra kako su one važan predmet promatranja jer „zasieacaju i u pravnu struku“.²³⁸ Takvo stajalište daje nam uvid o međuovisnosti pravne i medicinske struke, o kojoj je već bilo riječi u prijašnjim poglavljima.

Osim već navedenih termina „pederastija“ i „uranizam“, Forenbacherov članak donosi termin „centrarni spolni oćut“, koji je objašnjen kao „neljubav prema protivnom spolu, a ljubav i spolni nagon prema vlastitome“.²³⁹ Homoseksualci su u tekstu nazvani i „nesrećnicima“, „nevoljnicima“ i „ćudacima“, čije je „ćudaćstvo uvjetovano bud u herediternom opterećenju, bud u stećenoj slaboci moždjana“ te koji su „djecica bud umobolnih, bud padavićavih, neurastenićnih roditelja“.²⁴⁰ Naglašavanje ovakvog stajališta o tzv. „hereditarnosti“, koja se odnosila na genetsko nasljeđivanje tjelesnih osobina iz obitelji, od ključne je važnosti jer nam govori o tome koliki je utjecaj imala genetika na znanstvenike i lijećnike druge polovice 19. stoljeća. U korak sa znanstvenim strujanjima, vidljivo je kako su

²³⁵ Forenbacher, „O takozvanoj moralnoj ludosti (moral-insanity) osobitim obzirom na patološki spolni nagon (sa gledišta psyhiatrićko pravna)“, 68.

²³⁶ Von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 222.

²³⁷ *Isto*, 240.

²³⁸ Forenbacher, „O takozvanoj moralnoj ludosti (moral-insanity) osobitim obzirom na patološki spolni nagon (sa gledišta psyhiatrićko pravna)“, 67.

²³⁹ *Isto*, 68.

²⁴⁰ *Isto*, 68.

razmišljanja o čimbeniku genetskog nasljeđivanja pružila svoje korijenje i na područje Hrvatske, prvenstveno među liječnicima. Koliko je hereditarnost predstavljala važan koncept za onovremenu struku u pogledu rasprava o homoseksualnosti, potvrđuje i činjenica da je tzv. „antipatična seksualnost“ povezivana s nasljednim degeneriranim stanjima za koje Krafft-Ebing tvrdi da se u medicinskim terminima mogu nazvati „funkcionalnim znakom degeneracije“.²⁴¹ Pri slučajevima promatranja svakog homoseksualnog pojedinca, Krafft-Ebing je u fokus interesa stavljao povijest obiteljskih bolesti te se nije zaustavljao samo na roditeljima. Shodno tome, iz ranije spomenutog članka kojeg je potpisao Ivan Žirovčić uočljivo je kako je degeneracija također bila tema hrvatskoga tiska, o čemu se navodi sljedeće: „Svaka takva spolna stranost ili je već u individualnoj organizaciji prirodjena, ili niče iz prirodjene sklonosti na zastranjenja; spolno nezdrave ličnosti nose na sebi i inih tragova izrodjenja, degeneracija je uzrokom spolnog otupljenja i zastranjenja“.²⁴² U nastavku teksta Žirovčić iznosi tvrdnju kako se degeneracija pojavljuje učestalije ako je stanovništvo starije i da su u tom slučaju „spolne stranosti“ sve češće, pri čemu ističe prijetnju „pogibelji po čovječanstvo“.²⁴³

Također, u Krafft-Ebingovoj knjizi naglašeno je stajalište o pubertetu kao kritičnom razdoblju za mladu osobu, o čemu ovaj popularni psihijatar piše: „Homoseksualni činovi (obostrana masturbacija) prije puberteta nisu znak antipatične seksualnosti... i ne vode nužno obrnutoj seksualnosti. Pubertet uči mladog grešnika da zna svoj pravi spol, od seksualnog nagona, koji je baziran na seriji psihičkih i fizičkih privlačnosti, proizlazi seksualno učenje prema osobama suprotnog spola“.²⁴⁴ U knjizi *Psychopathia Sexualis* veliku je pozornost pridao povećanom spolnom nagonu kod dječaka mlađih uzrasta, pojavljivanju i učestalosti masturbiranja i homoseksualnim snovima. U sklopu članka „Ludjačka umorstva, nazvana *la folie rouge*“ iz 1898., Žirovčić piše upravo o ovoj problematici, koju objašnjava sljedećim riječima: „Kao što je za bilinski cviet u svojem razvitku najviše izvržen vanjskim nepogodnim uplivom, tako je i za čovječji spolni nagon najopasnije doba njegova prvog ili preuranjenog razvitka; njegov cviet trpi i od ledenoga mraza moralnih nepodobština i od crva ljudskih opačina, a iz tako izkvarena cvieta nastaje nezdrav plod. Tako dolazi do spolnih zabluda na temelju prigojena izopačenja“.²⁴⁵ Dakle, primjetno je kako se pridavala velika pozornost

²⁴¹ Von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 187.

²⁴² Žirovčić, „Književne viesti“, 182.

²⁴³ *Isto*, 182.

²⁴⁴ Von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 297.

²⁴⁵ Ivan Žirovčić, „Ludjačka umorstva, nazvana „la folie rouge“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 20 (1898), br. 7: 226.

seksualnosti u mlađoj životnoj dobi, koja je mogla odrediti daljnji razvojni put po pitanju seksualnosti mladoga pojedinca.

Raspravljajući o nekoliko stupnjeva homoseksualnosti, Krafft-Ebing tvrdi kako u određenim slučajevima postoji koegzistencija između raznih neuroza (histerije, neurastenije, epileptoidnih stanja) i homoseksualnih nagona te navodi kako se kod mnogih homoseksualaca pojavljuje privremeno ili trajno „ludilo degenerativnog karaktera“ (patološka emocionalna stanja, periodično ludilo, paranoja).²⁴⁶ Ovo je jako bitno istaknuti, jer kada govori o sankcioniranju ponašanja povezanih s homoseksualnošću, Krafft-Ebing tvrdi kako se za isti seksualni čin ne može dosuditi ista kazna, nego ona ovisi o tome je li pojedinac koji je izvršio „izopačeni seksualni čin“ epileptičar, paralitičar, osoba zaustavljenog mentalnog razvoja, osoba pod utjecajem psihoze i stanja psihičke degeneracije ili „čovjek sa zdravim razumom“.²⁴⁷ Potonju tvrdnju potkrepljuje već spomenuti Žirovčićev članak, u kojemu je istaknuto sljedeće objašnjenje: „Spolne stranosti počinjaju i duševno bolestni i duševno zdravi ljudi; između tih krajnosti ima bezbrojnih stepenica gledom na društvenu odgovornost, time ima se računati“.²⁴⁸ Dakle, iz ovih tvrdnji primjećuje se kako nisu svi pojedinci trebali biti jednako kažnjeni za istu vrstu „zločina“ povezanog s homoseksualnim spolnim činovima, nego da je oblik i trajanje kazne ovisio o raznoraznim psihofizičkim stanjima osobe, koja su mogla utjecati na počinjenje djela. Uz već nabrojana patološka stanja, alkoholizam je također smatran jednim od uzroka koji je mogao utjecati na počinjenje homoseksualnih radnji, o čemu piše i Krafft-Ebing, koji lijek pronalazi u prisilnoj apstinenciji od alkohola.²⁴⁹ Žirovčić također piše o alkoholizmu kao mogućem čimbeniku koji utječe na „spolne stranosti“ te nudi savjete o „borbi proti alkoholu“ i članak zaključuje s rečenicom: „Dok se pomnažaju pivovare i rakijašnice... dotle nema spasa“.²⁵⁰

Nadalje, pomoć u donošenju odluke o prisutnosti „abnormalnih“ stanja, trebala su pružiti medicinska vještačenja, kojima je cilj bila analiza psihološkog stanja pojedinca, ali i motrenje njegovog tjelesnog stanja vršenjem pregleda genitalnog područja i anusa. Osim u djelima stranih liječnika, s posebnim naglaskom na Krafft-Ebingovu *Psychopathiju Sexualis*, medicinski pregledi s detaljnim opisima prikazani su i u člancima hrvatskoga tiska. Osim već spomenutog Markovićevog članka koji je istaknut u poglavlju „Kazneni zakon“, a koji govori

²⁴⁶ Von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 223.

²⁴⁷ *Isto*, 335.

²⁴⁸ Žirovčić, „Književne vesti“, 182.

²⁴⁹ Von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 368-369.

²⁵⁰ Žirovčić, „Književne vesti“, 182.

o važnosti pregleda „aktivnih i pasivnih paederasta“, naročito je važno naglasiti pronalazak članka koji govori o medicinskom pregledu četiri osobe od strane križevačkog liječnika Frana Gundruma Oriovčanina. Njegov članak „Bilježke iz prakse. Zanimiv slučaj paederastije.“ objavljen 1899. u *Liječnikom vjesniku*, govori o slučaju silovanja muškarca 1890. u Bugarskoj, gdje je radio pet godina (1889.-1894.) kao liječnik u Jambolu, Trnovu i Varni. U tekstu donosi detalje slučaja, u kojem su tri Grka na plaži silovala Bugara, o čemu navodi sljedeće: „Grci se već prije bili dogovorili, da će Bugarina upotriebiti *a la Turca* to jest da će ga paederastirati“.²⁵¹ Nastavlja s pisanjem o njihovom uhićenju, nakon čega je osobno pregledao i „žrtvu i junake“. Kod zlostavljanog Bugarina uočio je ozljede anusa, dok je kod počinitelja silovanja nakon pregleda na spolnim organima pronašao morski pijesak kakvog je bilo i na obali na kojoj je izvršen navedeni zločin.²⁵² Ovaj slučaj izvrstan je primjer međuovisnosti medicinskih pregleda, putem kojih se dokazivao seksualni čin „pederastije“ i zakonskoga sankcioniranja prijestupa ovakve vrste. Gundrum Oriovčanin u ostalim se člancima osvrnuo na zaključke drugih liječnika na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Pritom, istaknuo je da je tijekom pregleda sedmero homoseksualaca ustanovljen prijenos spolnih bolesti prouzročen homoseksualnim spolnim činom.²⁵³ Osvrćući se na jedan slučaj iz liječničke prakse, Gundrum Oriovčanin je zapisao da je nepoznati bolesnik tvrdio da se nije upuštao u aktivne niti pasivne homoseksualne odnose, što je i potvrđeno medicinskim pregledom.²⁵⁴ Oba primjera pružaju uvid u detaljne medicinske preglede spolnih organa i anusa i prikazuju razlikovanje aktivne i pasivne pederastije u medicinskim krugovima, čiju je klasifikaciju utemeljio Krafft-Ebing. On pravi razliku između aktivne i pasivne pederastije s obzirom na nepatološki²⁵⁵ i patološki²⁵⁶ fenomen te naglašava nužnost pronalaženja dokaza

²⁵¹ Fran Gundrum Oriovčanin, „Bilježke iz prakse. Zanimiv slučaj paederastije.“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 21 (1899), br. 6: 188.

²⁵² *Isto*, 188.

²⁵³ Fran Gundrum Oriovčanin, „Iz stranih listova“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 20 (1898), br. 8: 291.

²⁵⁴ Fran Gundrum Oriovčanin, „Iz stranih listova“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 27 (1905), br. 12: 493.

²⁵⁵ Prema Ebingu, u kategoriji nepatološkog fenomena dolazi do aktivne pederastije ako pojedinac doživljava veliku tjelesnu žudnju koja je izazvana prisilnom apstinencijom od „prirodnih“ seksualnih odnosa te toj kategoriji pripadaju tzv. impotentni, morala lišeni „stari razvratnici“ koji su se zasitili klasičnih seksualnih odnosa i koji zbog toga traže novi „stimulans“ koji bi uzbudio njihovu „požudu“. U ovu skupinu svrstava i „barbarske rase“ uz koje također veže lišenost moralnosti. U kategoriji nepatološkog fenomena pasivna pederastija se odvija kod siromašnih pojedinaca najnižih klasa, zavedenih od strane „razvratnika“, koji su to morali trpjeti zbog zarade te su vremenom lišeni morala i nastavljaju se baviti prostitucijom. Von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*, 403-404.

²⁵⁶ Patološki fenomen u kategoriji aktivne pederastije podrazumijeva urođenu „kongenitalnu seksualnu inverziju“ koju karakterizira odbojnost prema ženskom spolu i „stečenu patološku seksualnu inverziju“ koja može biti rezultat prakticiranja masturbiranja i ozbiljnih mentalnih stanja. S druge strane, nastupanje pasivne pederastije prouzročene patološkim fenomenom događa se kod pojedinaca koji ulaze u kategoriju „seksualne

pripadnosti optužene osobe jednoj od potonjih kategorija, kako bi se moglo dokazati je li pojedinac uistinu bio „pederast“.²⁵⁷

U *Liječničkom vjesniku* 1889. godine objavljen je i tekst preuzet iz dnevnika Aleksandra Hovanitzkyja koji je pisao o zdravstvenom stanju ljudi na korejskom poluotoku te se osvrnuo i na tamošnje homoseksualne pojave. U njemu autor navodi sljedeće: „Sudeć po mnogih primjernih bolestih gužnjaka kod dječaka, ima tamo mnogo pederasta“.²⁵⁸

O poveznici između različitih vrsta neuroza i „pederastije“ piše i Žirovčić 1896. u članku „O nekojih temeljnih pojavih duševnoga bolovanja“. Promatrajući štićenike, pruža podatke o stanju u psihijatrijskoj ustanovi Stenjevec, pri čemu ističe sljedeće: „Paederastične pokušaje primjetio sam u ludnici kod idiotah i mladih degeneriranih epileptikah, zatim kod paralytičarah, koji su bili tako bedasti, da nisu mogli razpoznati dječaka od djevojke“.²⁵⁹ Također, ističe zanimljive opservacije u slučaju promatranja ponašanja žena te pravi razliku s obzirom na muški i ženski spol i društvenu klasu te dolazi do zaključka kako „umobolne ženske često se ukradu jedna k drugoj u postelju; hysterične ženske rado si natrpaju u vaginu kamenčićah i inih pristupnih im stvarih, u obće su umobolne ženske daleko bezsramnije od umobolnih mužkaraca, nu i tu se još opaža razlika izmedju decentnijega vladanja dobro odgojenih i bezobzirne surovosti nižih slojevah“.²⁶⁰ Nudi još jedno zanimljivo opažanje, pri čemu tvrdi da se „pederastija“ ne pojavljuje češće u psihijatrijskim ustanovama nego što je to slučaj izvan njih među ostalim članovima društva, što objašnjava sljedećom tvrdnjom: „Ako bi se paederastija u ludnicah i češće pojavljivala, nego li to zaista pod pazkom biva, ne bi se još moglo iz toga zaključiti, da umobolnici osobito na nju naginju, jer ona se u sličnih prilikah pojavlja i medju zdravimi ljudmi, koji odlučeni od ženah u zajedničkih prostorijah skupa spavaju“.²⁶¹ Žirovčić potvrđuje vlastito stajalište u već spomenutom članku iz 1903., u kojem piše o počinjenju „spolnih stranosti“ među „duševno zdravim“ i „duševno bolesnim“ ljudima.²⁶²

inverzije“ i odaju se tom seksualnom činu kako bi pružili uslugu muškarcima te kod homoseksualaca koji se u odnosu na muškarca s kojim imaju seksualni odnos „osjećaju kao žene“. *Isto*, 403-404.

²⁵⁷ *Isto*, 403-404.

²⁵⁸ Aleksandar Hovanitzky, „Život i zdravstveni odnošaji na poluotoku Korei“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 11 (1889), br. 1: 14.

²⁵⁹ Ivan Žirovčić, „O nekojih temeljnih pojavih duševnoga bolovanja“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 18 (1896), br. 12: 282.

²⁶⁰ *Isto*, 282.

²⁶¹ *Isto*, 282.

²⁶² Žirovčić, „Književne viesti“, 182.

Navela bih i zanimljiv članak koji pruža uvid u stanje kaznionice u Lepoglavi 1884., čiji je autor liječnik Franjo Eisenbacher, koji je ondje bio zaposlen. „Zdravstveno izvješće o kr. zemaljskoj kaznionici u Lepoglavi za god. 1884.“ objavljeno je 1885. u *Liječničkom vjesniku* te se u njemu spominje i „paederastija“. Eisenbacher daje zanimljive opaske glede promatranog stanja u kaznionici te ističe sljedeće: „Dvie opačine, koje se u kaznionah često tjeraju, te koje podkapaju i tjelesno, a napose duševno zdravlje onim, koji im se odavaju, jesu paederastija i onanija. Paederastija, koja se također po kaznionah tjera, kako to česte odnosne tužbe potvrđuju, nadje u samici liek, a već radi odstranjenja te gadne i protunaravne opačine zaslužuju željezne stanice znatnu prednost pred skupnim zatvori“.²⁶³ Iz potonje tvrdnje može se zaključiti kako je ovaj hrvatski liječnik dijelio jednake stavove s Krafft-Ebingom i nekim drugim europskim liječnicima o štetnom utjecaju masturbacije i analnog seksa između muškaraca na tjelesno i mentalno zdravlje. Kao rješenje za zaustavljanje „pederastije“ nudi odvajanje šticećenika koji bi vrijeme trebali provoditi u samici.²⁶⁴

4.2. „Pederastija“ u predmodernom dobu

Analizom članaka hrvatskoga tiska pronađeno je nekoliko primjera koji se osvrću na homoseksualne odnose i drevne civilizacije pri čemu je najopsežniji osvrt napravljen na rimsko i grčko društvo. Uvidom u članke vidljiva je poveznica između već spomenutog Lombrosovog stajališta kako je homoseksualnost ostatak iz ranijih razdoblja, osobito prisutna kod Rimljana i Grka. Stav hrvatskoga tiska druge polovice 19. stoljeća u vezi homoseksualnosti drevnih civilizacija najbolje se može uvidjeti iz Žirovčićeve tvrdnje, koja glasi: „Ljubav prema dječakom, za današnji naš ukus odurna zabluda, bila je svojstvom mnogih ljudi umnih, duhovitih i finooga aesthetskoga ukusa“.²⁶⁵

Osim toga, u jednom članku spominje se i Mojsije u kontekstu reguliranja društvenog ponašanja putem raznih propisa, u koje je bila uključena i „paederastija“. U tekstu iz 1899. kojeg potpisuje Mihajlo Joanović navodi se sljedeće: „Mojsije obratio je svoju pozornost i pijaćoj vodi, te odielu, a brinuo se i za zdravo potomstvo, o čemu nam svjedoče odredbe, koje se na paederastiju, sodomiju, te ženitbu i udatbu među rođjaci odnose, kao i na hygienu

²⁶³ Franjo Eisenbacher, „Zdravstveno izvješće o kr. zemaljskoj kaznionici u Lepoglavi za god. 1884.“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 7 (1885), br. 7: 103.

²⁶⁴ *Isto*, 103.

²⁶⁵ Žirovčić, „O temeljnih pojavah duševnoga bolovanja.“, 281.

porodilja, te menstruacije“.²⁶⁶ Zanimljiva je činjenica da je „pederastija“ istaknuta u kontekstu brige o „zdravom potomstvu“ i higijene, pri čemu je vidljiva poveznica sa stajalištima društva 19. stoljeća, koje je putem zakonskih odredbi također nastojalo kontrolirati pojedinca u svrhu održavanja „čistoće društva“. Vjerovalo se kako zajednica i država ne mogu opstati bez jamstva tjelesnog, moralnog i intelektualnog napretka potomstva.

Nadalje, u istom Joanovićevu članku spominju se zakonodavstvo i javna higijena antičke Grčke, čija je svrha bila briga za odgoj zdravih i snažnih građana, koji bi bili od koristi državi. U dijelu u kojem se objašnjava higijensko stanje istaknuta je i „paederastija“ u kontekstu bludilišta, što je objašnjeno sljedećim riječima: „Tek u rimsko su doba uveli shodne hygienske mjere po primjeru Rima... Bludilišta nalazila se pod nadzorom, a paederastija bješe dozvoljena“.²⁶⁷ Potonja tvrdnja donosi podatak koji govori o tome kako je u antičkim bludilištima pederastija bila dopuštena, no osim toga, uočava se sličnost s praksom nadzora javnih kuća koja je bila prisutna i u 19. stoljeću. Žirovčić također piše o grčkom društvu, pri čemu spominje njihovu svakodnevicu koja se sastojala od raznoraznih vježbi i igara, tijekom kojih su muškarci bili odvojeni od žena.²⁶⁸ Ističe kako se homoseksualnost pojavljivala upravo slijedom takvih okolnosti te naglašava da je „postala zabludom društveno sankcioniranom, u kojoj nije nitko ništa nepristojna nazrievao“.²⁶⁹ Ovaj primjer potkrepljuje tvrdnju da je homoseksualnost u očima društva postupno postajala predmetom prijezira, odnosno kako je tek kasnije bivala društveno sankcioniranom.

Tijekom analize prikupljenih članaka kao rijetki primjer koji spominje pitanje lezbijstva istaknuo se upravo ovaj članak u kojem se navodi sljedeća tvrdnja: „Isto tako mogla se je kod odlučeno ženskih razviti međusobna spolna ljubav“. Dakle, osim homoseksualnosti, uočljivo je stajalište o prisutnosti lezbijstva u razdoblju antičke Grčke.

Zagrebačke novine *Sloga* također su pisale o starim Rimljanima, točnije rimskim carevima Elagabalu i Neronu u članku iz 1871., iz kojega je prikladno istaknuti dio u kojemu se piše o njihovim ženidbama s muškarcima: „Elagabalove udatbe sklappjale se više u Sodomu no na nebu. Ali i na to Rimljani mogahu reći: *I to smo već doživili*. Nije li se *božanski Nero* dvaput posve javno na sodomitansku udao? Jednoga *exoleta* imenom Pythagoru dao si je zaručiti kao ženu. Kašnje je uzeo bjednoga, liepoga osakaćenoga mladića

²⁶⁶ Mihajlo Joanović, „Hygiena u starom vieku.“, *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 21 (1899), br. 12: 435.

²⁶⁷ *Isto*, 436.

²⁶⁸ Žirovčić, „O nekih temeljnih pojavih duševnoga bolovanja.“, 281-282.

²⁶⁹ *Isto*, 281-282.

Spora... Elagabal nasliedovaše plemeniti taj primjer svoga slavnoga predšastnika, udav se najprije za nekakova Hierokla, a kašnje još sa većim slavljem za nekakova momka Zotika. Taj posljednji držao je napose mahnita dečaka dobro pod papučom, pa svi prvaci države smatraše ga kao pravoga muža njegova gospodara^{.270} Osim ovoga ulomka koji govori o homoseksualnim sklonostima dva rimska cara, dio teksta posvećen je Elagabalovoj sklonosti glumi u kazalištu, pri čemu je navedeno da se odijevao u žensku odjeću. Novine o tome pišu sljedeće: „U carskoj palači predstavljao se je balet pod naslovom *Venus i Paris* u kojem je car Veneru predstavljao i to na kakav način, da je iz svoje uloge najgrdniju bezsramnost učinio, koja se je ikada u tih zidovih okaljenih svakim zločinom i svakom sramotom učinila^{.271} Zgražanje nad odijevanjem ženske odjeće od strane muškaraca, ili njihovim igranjem ženskih uloga u kazališnim predstavama, može se povezati s već spomenutim slučajem Boultona i Parka koji se dogodio iste godine kada je objavljen ovaj članak. Njihovo, kako se vjerovalo, skandalozno ponašanje zbog pojavljivanja u ženskoj garderobi i ženskih uloga u predstavama prouzročilo je užasavanje šire javnosti i dovelo do suđenja. Oba primjera izvrstan su pokazatelj snažne ukorijenjenosti stavova o prevladavajućim i „normalnim“ muškim i ženskim ulogama i identitetima, pri čemu je izlaženje iz istih okvira predstavljao predmet sablažnjavanja i zakonskog sankcioniranja. Takvi stavovi bili su usmjereni i prema ženama koje bi privlačile pozornost ako bi se oblačile i ponašale kao muškarci,²⁷² to nam pokazuje već navedeni primjer sufražetkinja Augspurg i Pelletier.

Nadalje, istaknula bih i članak objavljen 1869. u časopisu *Napredak* u kojem hrvatski pedagog Stjepan Basariček²⁷³ piše o grčkom i rimskom društvu, ali u kontekstu odgoja i obrazovanja djece. Jedan ulomak iz članka odnosi se na pitanje „pederastije“ u antičkoj Grčkoj i Rimu, o kojoj autor tvrdi sljedeće: „Osim gore navedenih imali su pedagogi osobito čuvati djecu od pogibeljne, a vrlo vladajuće „paederastie“ sramotne i požudne međusobne ljubavi dječaka). Takovu zadaću morali su imati i rimski pedagogi, kojih međjutim u

²⁷⁰ „LISTAK. Elagabal.“, *Sloga*, (Zagreb), 21. I. 1871., 1.

²⁷¹ *Isto*, 1.

²⁷² Jedan primjer koji govori o ovoj temi pronađen je u osječkoj Narodnoj obrani, u članku pod naslovom „Žena - muškarac“. Odijevanjem u mušku odjeću, 18-godišnja Reza Petrov izazvala je javnu sablazan u svom mjestu, nakon čega je uhićena i ispitana. Istražitelji su ju nakon razgovora pregledali i ustanovili da je žensko, bez obzira na njezine „neobične“ navike oblačenja i ponašanja u skladu s muškarčevim. „Žena-muškarac“, *Narodna obrana*, (Osijek), 4. XII. 1915., god. 14. Citirano u: Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. - 1918.)“, 198.

²⁷³ Stjepan Basariček (1848.-1918.) bio je utjecajni hrvatski pedagog i organizator hrvatskoga učiteljstva u 19. stoljeću. Smatra se jednim od utemeljitelja pedagogijske teorije u Hrvatskoj, a u njegovom stvaralačkom radu naročito se ističe udžbenik *Pedagogija* (1880.-1884.), preveden na strane jezike i koji je u Hrvatskoj bio u uporabi pedesetak godina. „Basariček, Stjepan“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/basaricek-stjepan> (pristup: 11. 5. 2024.)

najstarija vremena niti nije bilo u Rimu“.²⁷⁴ Stajališta o važnosti zaštite mladeži od „sramotnog“ djela pederastije shodna ovom članku, mogu se povezati s već spomenutim Lombrosovim naglašavanjem nužnosti nadzora mladih osoba u školama i nekim drugim institucijama, u svrhu pružanja zaštite i prevencije „pederastije“ usmjerene prema mlađim uzrastima.

Kada se govori o „izvorištima pederastije“, važno je spomenuti članak iz 1898. godine, objavljen u *Liječničkom vjesniku*, u kojem liječnik Gundrum Oriovčanin piše sljedeće: „Iz Azije prešlo je to zlo preko Krete, gdje je cvalo u klasično vrieme. Odavle dodje paederastija u Rim, gdje je za vrieme careva postigla vrhunac. Veoma je razprostranjena u Perziji i Kitaju, gdje je pače dozvoljena. Nu ne samo na iztoku, gdje se sve više širi, nego i u zapadnoj Europi i Americi se je udomila, te se dapače tjera kano vrst prostitucije. U Bugarsku je po svoj prilici došla iz Grčke ili su ju Turci donieli iz Azije“.²⁷⁵ Prema navedenom stajalištu o područjima s kojih je homoseksualnost potekla, autor piše o nazivlju koje se koristilo za homoseksualnost i homoseksualce. Tvrdi kako se u Bugarskoj koristio izraz „a la turca“ za seksualni odnos između muškaraca i da je naziv „azijatče“ označavao homoseksualce. U istom članku iznosi pretpostavku da je u odnosu na Turke, kod Grka homoseksualnost bila rasprostranjenija.²⁷⁶ Osim toga što ovaj članak donosi informacije o stajalištima o izvorištima homoseksualnosti i njezinome nazivlju, valja istaknuti kako je uočeno i povezivanje homoseksualnosti s prostitucijom, što je u prijašnjim poglavljima više puta naglašeno.

Interpretacijom članaka može se zaključiti kako je i novinski diskurs na području Hrvatske u 19. stoljeću naglašavao prisutnost društvenog prihvaćanja i uobičajenost pojave homoseksualnosti u drevnim vremenima, koja u usporedbi s 19. stoljećem, nije bila sankcionirana.

4. 3. Čudorednost (moral) i vjera

Pitanje čudorednosti, odnosno morala koji je zauzimao vrlo važno mjesto u društvu 19. stoljeća, od velikog je značaja kada se govori o homoseksualnosti. U poglavljima u kojima su prikazani primjeri iz strane literature, a koji govore o temi morala, to je već utvrđeno. S druge strane, kada je riječ o primjerima iz onovremenog hrvatskoga tiska, također su

²⁷⁴ Stjepan Basariček, „Što je bio pedagog?“, *Napredak: časopis za učitelje i odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 10 (1869), br. 12: 179.

²⁷⁵ Gundrum Oriovčanin, „Iz stranih listova“, 291.

²⁷⁶ *Isto*, 291.

pronađeni članci u kojima je prikazano koliki je utjecaj moralni pritisak imao i na društvo hrvatskih zemalja 19. stoljeća. Osim toga, ključno je istaknuti i vjerski čimbenik koji je bio u korelaciji s pitanjem ćudorednosti kada se pisalo o homoseksualnosti. Izvrstan primjer koji to potkrepljuje pronađen je u splitskim novinama *Dan* koje su se žestoko obrušile na zagrebačke *Narodne novine*, optužene za vrijeđanje katoličke vjere i morala zbog pisanja hvalospjevnih članaka o homoseksualcu Oscaru Wildeu i reklamiranju njegove „slavne i senzacionalne“ drame *Saloma*.²⁷⁷ U članku iz 1913. godine autor se s porukom upozorenja direktno obraća urednicima *Narodnih novina*, ali i represivnom aparatu i vlastima, pišući sljedeće: „Još jednom upozorujemo dakle uredništvo N. N. da poštuje religiozne i moralne osjećaje hrvatskih katolika. Još jednom upozorujemo i redarstvenu oblast, da po državnom zakonu i po odredbi kr. povjerenika ima zabraniti svaki tiskopis, u kojem se vrijeđja katolička vjera ili moral. Još jednom upozorujemo i hrvatsku vladu, da po postojećim državnim zakonima i uredbama pribavi poštovanje barem u svome službenomu listu... To je naša zadnja. Ne bude li ni to koristilo, znat ćemo, što nam je činiti“.²⁷⁸ Potrebno je izdvojiti tvrdnju iz članka u kojoj se autor šokira zauzimanjem pozitivnog stava o homoseksualnosti od strane prozvanih novina, što je objašnjeno sljedećim riječima: „Wildeova se homoseksualnost ne smatra zločinom, već samo smislom za ljepotu i ljubav!“. Takvo stajalište tobože je uočeno u člancima koji su pisali o Wildeu kao „čistom estetu i lart pour lartistu“ i u kojima je osuđena „hipokritska Britanija, koja nije ni svom najpoznatijem modernom (zbog homoseksualnosti utamničenom) pjesniku učinila ono, što druge zemlje dopuštaju i najgorim zločincima“.²⁷⁹ U usporedbi s ostalim analiziranim člancima hrvatskoga tiska koji su pisali o homoseksualnosti, ovaj primjer obrane Wildea ističe se kao jedini koji je pokazao određenu vrstu razumijevanja za bilo kojeg homoseksualnog pojedinca. U drugome članku istih novina iz 1916., autor Fran Martinčević također piše o važnosti vjere i ćudorednosti, u sklopu kojeg spominje i homoseksualca čija su moralna i vjerska stajališta rezultat njegovog „perverzno poriva“. Martinčević o tome piše sljedeće: „Glasoviti profesor na bečkom sveučilištu F. W. Foerster na jednom mjestu spominje, kako se je jednoć razgovarao s nekim homoseksualcem. U razgovoru počeo ovaj da izlaže svoje nazor etički i vjerski. *Ovaj nazor veli Foerster nije bio drugo doli reflex njegovih perverznih poriva. On pako mišljaše da je to zaključak njegovog*

²⁷⁷ „Katolici i *Narodne novine*“, *Dan* (Split), 5. VI. 1913., 6.

²⁷⁸ *Isto*, 6.

²⁷⁹ *Isto*, 6.

razuma. Tako je bilo i s cijelim čovječanstvom. Čovjek je zaboravio na svoju zadamt i svrhu koju ima da u Bogu traži“.²⁸⁰

Nadalje, u članku *Jutarnjeg lista* iz 1914. godine piše se o homoseksualnosti u kontekstu njezina kažnjavanja od strane Boga. U tekstu se iznose podatci o Iloku u 16. stoljeću, a u jednom dijelu članka ističe se ulomak u kojem se navodi sljedeće: „Na iztočnoj strani grada u plodnoj i ubavoj dolini, liepa je konjanička kasarna, u koju je pred nekoliko godina grom osam puta udario, te ju češće do temelja zapalio. Narod kaže, da je Bog kaznio vojnike gromom, što su tjerali sodomiju (homoseksualnost) u toj kobnoj kasarni“.²⁸¹ Iz ovoga primjera može se zaključiti kako je bila prisutna određena bojazan od „božjega gnjeva“, prouzročena, kako se to tada mislilo, neprirodnim seksualnim činovima. U prilog tome govori i tvrdnja iz članka liječnika Gundruma Oriovčanina: „Paederastija bijaše već u najstarije vrieme razprostranjena, te bibilija navadja kazne i podučava sviet, da je se kani“.²⁸²

Također, potrebno je istaknuti i tekst pravника Baltazara Bogišića objavljen 1866. godine u časopisu *Književnik*. Ovaj poznati autor navodi kako mu se obratila „nekolicina rodoljuba“ i zatražila naputak za opisivanje „pravnih običaja za historiju narodnoga prava“, u želji za pružanjem primjera iz vlastitoga okruženja.²⁸³ Bogišić je to i učinio u obliku svojevrsne ankete s 347 pitanja u vezi pravne struke, u čijoj kategoriji je bilo i kazneno pravo. U dijelu kaznenog prava pod brojem 324 uz silovanje djevojaka i žena, prijevare djevojaka i javne bludnosti spomenuo je i „pederastiu“ kao jedan od „zločina i prestupljenja proti ćudorednosti“. Uz navedene „prijestupe“ postavlja sljedeće pitanje: „Jesu li strogo kažnjeni i kako ih po teškoći razredjuju?“²⁸⁴ Anketa je proslijeđena u sve južnoslavenske krajeve, a njezini odgovori objavljeni su u knjizi *Gragja u odgovorima iz različitih krajevah slovenskoga juga* (1874).²⁸⁵ Pretraživanjem navedene knjige, uočeno je da je pederastiji posvećeno vrlo malo pozornosti zbog očitog izostanka podataka o homoseksualnosti na južnoslavenskim područjima u drugoj polovici 19. stoljeća. U knjizi je navedeno da se „zločini i prestupljenja protiv ćudorednosti“ vrlo rijetko događaju te da se o pederastiji ne zna

²⁸⁰ Fran Martinčević, „Politeizam“, *Dan* (Split), 23. XI. 1916., 4.

²⁸¹ „Pokrajinske viesti“, *Jutarnji list* (Zagreb), 14. I. 1914, 4.

²⁸² Gundrum Oriovčanin, „Iz stranih listova“, 291.

²⁸³ Baltazar Bogišić, „Napatuk za opisivanje pravnijeh običaja, koji u narodu živu“, *Književnik: časopis za jezik i poviest hrvatsku i srpsku i prirodne znanosti* 3 (1866.), br. 1: 611.

²⁸⁴ *Isto*, 611.

²⁸⁵ „Bogišić, Baldo“, *Hrvatska enciklopedija*, pristup ostvaren 13. V. 2024., <https://www.enciklopedija.hr/clanak/bogisic-baldo>.

ili je nema.²⁸⁶ Jedina konkretna pronađena informacija odnosi se na prisutnost homoseksualnosti (u knjizi „muželoštvo“) u mjestima srednje Hercegovine, pri čemu je naglašeno da je takav obrazac ponašanja potekao od strane Turaka i Grka.²⁸⁷ Potonja tvrdnja o izvorima homoseksualnosti u podudarnosti je sa stajalištima opisanima u analiziranim člancima koja su spomenuta u prethodnom poglavlju.

4. 4. Homoseksualne afere u svijetu

Pri istraživanju članaka hrvatskoga tiska 19. stoljeća koji su pisali o homoseksualnosti, pronađeno je najviše tekstova u kojima se izvještavalo o dvjema svjetskim aferama, Eulenburg i Redl. Stoga, bez ikakve sumnje može se zaključiti kako je uz europske tiskovine i onovremeni hrvatski tisak veliku pozornost pridavao poznatim homoseksualnim skandalima, koji su, kako je već rečeno u uvodnim poglavljima, poticali na javne rasprave o homoseksualnosti i izazivali javnu sablazan. O aferi Eulenburg u pronađenih sedam članaka objavljenih u razdoblju od 1907. do 1914. godine izvještavalo je pet različitih hrvatskih novina. S druge strane, o aferi Redl vijesti su donosile troje novine 1913. godine, pri čemu je važno istaknuti da je zagrebački *Jutarnji list* posvetio najviše pozornosti ovome skandalu. O njemu su urednici pisali u čak šest članaka, prenoseći detaljne informacije o slučaju i referirajući se na vijesti iz stranih novina. Osim toga, pisalo se još i o tri druga skandala povezana s homoseksualnošću, koji nisu zauzimali toliko prostora u hrvatskom tisku kao dvije navedene afere. U člancima se osvrnulo na aferu pisca Oscara Wildea, londonskog grofa Harmoutha i Wilhelma Theodora Arthura Keuera. Posljednji je optužen i osuđen od strane zemaljskog suda u Dresdenu na dvije godine zatvora i osam godina „gubitka časti“ zbog homoseksualnog iznuđivanja.²⁸⁸

Koliko je homoseksualnost smatrana skandaloznom u visokim društvenim krugovima, može se zaključiti iz brojnih članaka europskog tiska, a jedan o tzv. „grofu plesaču“ objavljen je 1908. Tim imenom prozvan je londonski grof Harmouth zbog odijevanja u žensku odjeću primabalerine, zbog čega su mu pripisane homoseksualne sklonosti.²⁸⁹ Njegova žena zahtijevala je rastavu braka, a cijeli postupak popraćen je budnim okom londonskih

²⁸⁶ Baltazar Bogišić, *Gragja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1874), 629.

²⁸⁷ *Isto*, 630.

²⁸⁸ „Kronika“, *Novosti* (Zagreb), 14. VI. 1914., 5.

²⁸⁹ „Podlistak. Razne vijesti.“ *Hrvatske pravice* (Varaždin), 25. I. 1908., 3.

aristokratskih krugova. Uz ostale slučajeve i ovaj primjer također pokazuje kako je homoseksualnost u visokim društvenim slojevima mogla potaknuti burnije rasprave i dovesti do masovnijih diskusija i izvještavanja o homoseksualnosti. S tim u vezi, zbog povezanosti Oscara Wildea s aristokratskim krugovima došlo je do jedne od najvećih homoseksualnih afera „dugoga“ 19. stoljeća. Osim već navedenog članka splitskih novina *Dan* koje su spomenule Wildeovu homoseksualnost, zagrebački *Obzor* donosi članak u kojem se detaljno piše o korespondenciji lorda Alfreda Douglasa i engleskog pisca i novinara Thomasa Williama Croslanda.²⁹⁰ Douglas je poricao svoju povezanost s Wildeom, kojeg je prozvao „degeneriranim stvorom“, dok je Crosland ukazivao na važnost cenzure njegovih književnih djela, koja je smatrao „širiteljima nemoralnosti“, naročito opasnom među populacijom mladića.²⁹¹

Prvi članak u kojemu se izvještavalo o aferi Eulenburg, objavljen je 7. listopada 1907. godine u splitskim novinama *Dan*. U njemu se pisalo o „nemoralnosti u visokim krugovima“ i postojanju tzv. „Eulenburgskog kluba“ u Berlinu, kojemu su pripadali visoko pozicionirani političari i car Wilhelm II., koje je novinar Harden u listu *Die Zukunft* optužio za homoseksualnost.²⁹² Posebno bih istaknula dio članka u kojemu se piše o izgubljenom ugledu njemačkih visokih krugova, što je u tekstu objašnjeno na sljedeći način: „I tako pade grozna sjena pokvarenosti na visoke krugove... Službeni su krugovi uzrujani, jer tim da visoki krugovi Njemačke gube kod vanjskog svijeta ugled. Eto na žalost i u slavnoj Njemačkoj truleža“.²⁹³ Ova tvrdnju važno je naglasiti jer potvrđuje navode iz poglavlja „Najpoznatije homoseksualne afere 19. stoljeća“, koja ukazuju na potresenost aristokracije i gubitak ugleda njemačke vojske prouzročene ovim slučajem. Posljedice skandala odrazile su se na njemačku vojsku, kada je car pokušao stati na kraj „nemoralnim elementima“ davanjem naredbi „pročišćavanja“ vojnih redova od homoseksualaca 1908. Analizirajući članke, pronađen je primjer u kojemu se piše upravo o tome, a objavljen je u gospićkim novinama *Hrvat* 4. srpnja 1908. One donose vijesti o izdavanju oštre kabinetske naredbe svim vojnim zapovjednicima, koji su trebali „najoštrije postupati protiv onih vojnika i časnika, koji bi se ogriješili o ćudorednost“.²⁹⁴ Također, navodi se kako se od zapovjednika očekivalo da prema homoseksualnim pojedincima postupaju jednako strogo, bez obzira na njihov položaj. U nastavku članka naglašen je neraskidiv spoj između vojske i ćudorednosti, što je bilo izrazito važno, jer je u očima cjelokupnog društva vojska trebala predstavljati čvrsti oslonac i državni

²⁹⁰ „Soneti lorda Douglasa“, *Obzor* (Zagreb), 22. VII. 1914., 1-2.

²⁹¹ *Isto*, 1-2.

²⁹² „Vijesti iz svijeta“, *Dan* (Split), 7. X. 1907., 3.

²⁹³ *Isto*, 3.

²⁹⁴ „Čim se bavi službeni list?“, *Hrvat* (Gospić), 4. srpanj 1908., 1.

temelj. Sveprisutnost isticanja važnosti muževne snage, koja se naročito odnosila na vojsku, bila je nerazdruživo vezana uz muški identitet. Homoseksualnost je smatrana sramotnom i neprirodnom pojavom, što se može ustanoviti iz gore navedenog članka u kojem se tvrdi sljedeće: „U službovniku za sve vojske ustanovljene su kazne za povrede ćudorednosti; homoseksualce ne pozna niti jedan službovnik, već govori o zločinu wider die Natur. Ovo su delikatne stvari. Ne dopunjuju se naredbenim putem, jer bi vrijedjale osjećaj i čuvstvo vojnika. Ja poznajem podabrano vojnu literaturu sviju država, a da ovako uvredljivih izraza u naredbam ne ima, bez svake je sumnje“.²⁹⁵

Osim *Hrvata*, karlovačke novine *Glasonoša* i tršćanske novine *Slavenska misao* također su javnosti priopćile vijesti o ovoj skandaloznoj aferi u listopadu i studenom 1907. *Slavenska misao* piše o „senzacionalnoj parnici“ u Berlinu, koja se vodila protiv novinara Hardena zbog njegovih optužbi za homoseksualnost usmjerenih prema generalu Moltkeu i princu Eulenburgu.²⁹⁶ *Glasonoša* također donosi obavijest o početku suđenja Eulenburgu te se u članku piše o „blatnom životu i gnjiloći berlinske kamarile“.²⁹⁷ U drugom članku istih novina, izvještavaju o „čišćenju“ carskoga dvora u Berlinu, pružajući informaciju kako je Eulenburg pobjegao u Ameriku, a grof Hohenau u Švicarsku.²⁹⁸

Nekoliko godina kasnije *Jutarnji list* osvrće se na aferu Eulenburg, pri čemu se piše o njegovoj bolesti. U članku iz veljače 1913. godine spominje se „parnica protiv grofa Eulenburga“ i piše se o praćenju njegovog zdravstvenog stanja, kojim je utvrđena ozbiljna bolest, zbog čega se sudski spor nije mogao nastaviti.²⁹⁹ Sljedeće godine u svibnju ponovno donose vijesti o njegovoj bolesti, koja je uzela maha, o čemu pišu sljedeće: „Iz prljavih afera sveobće poznati knez Eulenburg obolio je opasno u svojem dvorcu Liebenberg, gdje je interniran uz redarstveni nadzor“. Izuzev toga, prenose i izvještaj berlinskog časopisa *Tägliche Rundschau*, u kojem se također piše o njegovom zdravstvenom stanju.³⁰⁰

Sljedeća aferu kojoj se posvetilo mnogo pozornosti i o kojoj se pisalo od 30. svibnja do 14. lipnja 1913. godine bila je aferu Redl. Sve hrvatske novine koje su pisale o ovoj aferi donosile su detaljne izvještaje iz stranih novina, a najviše detalja iznio je *Jutarnji list*. U člancima su spomenute desetore novine, od kojih su većina bile bečke (*Militärische*

²⁹⁵ *Isto*, 1.

²⁹⁶ „Svega po malo.“, *Slavenska misao* (Trst, Pula), 30. X. 1907., 3.

²⁹⁷ „Iz tjedna.“, *Glasonoša* (Karlovac), 3. XI. 1907., 2-3.

²⁹⁸ „Iz tjedna.“, *Glasonoša* (Karlovac), 10. XI. 1907., 2.

²⁹⁹ „Brzjavne i telefonske viesti.“, *Jutarnji list* (Zagreb), 9. II. 1913., 6-7.

³⁰⁰ „Dnevne viesti.“, *Jutarnji list* (Zagreb), 29. V. 1914., 6.

Rundschau, Wiener Allgemeine Zeitung, Neue Freie Presse, Fremdenblatt, Arbeiter Zeitung, Die Zeit), troje praške (*Prager Tagblatt, Narodny Listy, Bohemia*) i berlinske (*Berliner Lokal Anzeiger*). O skandalu vojnog časnika Redla hrvatske su novine počele izvještavati samo nekoliko dana nakon njegova samoubojstva, koje je pokrenulo lavinu i dovelo do toga da ovaj slučaj postane predmetom svojevrsne medijske diskusije. Prvi članak o ovom slučaju objavljen je 30. svibnja 1913. godine u *Jutarnjem listu*, o kojem urednici pišu sljedeće: „Pukovnik Redl bio je homoseksualan, a uslied toga bio je zapao u silne financijske neprilike. Nadalje je nedvojbeno dokazano, da je prodavao najstrože rezervate agentima jedne strane države, a kad se to saznalo, nije mu preostalo ništa drugo, nego počiniti samoubojstvo“.³⁰¹ Osim o samoubojstvu, hrvatski tisak u gotovo svim člancima gorljivo je prenosio informacije o njegovim prijašnjim špijunskim pothvatima, koje je izvršavao zbog upadanja u financijske poteškoće uslijed „homoseksualnog iznuđivanja“. Dakle, njegova homoseksualna sklonost promatrana je kao glavni uzrok koji ga je navodio na počinjenje ostalih prijestupa. Prijestup špijunaže, kojim se ogriješio o vojsku, a samim time i državu, najčešće je povezivan s Rusima, o čemu se polemiziralo vrlo detaljno. Dan nakon objavljivanja prvoga članka, *Jutarnji list* donosi i drugi, u kojemu je istaknuto: „Svi svjedoci su jednoglasno izjavili da je Redl vrlo često poduzimao sa svojim automobilom putovanja u Varšavu i Dresden. Više od ovih je potvrdilo da su Redla u Varšavu i Dresdenu vidjeli u prijateljskom i živahnom saobraćaju sa vojnim atašeima i poslanicima Rusije“.³⁰² S obzirom da je glavni akter ove afere bio jedan od bitnijih pojedinaca u austrougarskoj vojsci, skandal je prouzročio veliku javnu sramotu i doveo do destrukcije austrougarskog vojnog ugleda. *Jutarnji list* 31. svibnja 1913. godine donosi stajališta bečkih novina, o kojima izvještavaju: „Jučerašnja *Neue Freie Presse* posvećuje cijeloj aferi uvodni članak, u kojem naglašuje, da je vrlo žalostno i grozno, da se je mogao dogoditi ovakav slučaj u austro-ugarskoj vojsci, te da je Redl mogao svoje pretpostavljene kroz toliko godina zavaravati“.³⁰³ Osim toga, već sljedećega dana pišu o Redlovoj povezanosti s već spomenutim njemačkim generalom Moltkeom te ukazuju na mogućnost izdaje njemačkih vojnih tajni, što opisuju sljedećim riječima: „Čini se, da Redl nije izdao samo austro-ugarske, nego i njemačke vojne tajne, koje je lakho mogao doznati, jer je kao šef pražkog generalštaba često odlazio u Berlin i ondje konferirao sa šefom njemačkog generalštaba Moltkeom“.³⁰⁴ Potonje je osobito važno istaknuti jer je general Moltke optužen za umiješanost u aferu Eulenburg, oko koje glasine i dalje nisu

³⁰¹ „Brzjavne i telefonske viesti.“, *Jutarnji list* (Zagreb), 30. V. 1913., 7.

³⁰² „Brzjavne i telefonske viesti.“, *Jutarnji list* (Zagreb), 31. V., 1913., 7.

³⁰³ „Dnevne viesti.“, *Jutarnji list* (Zagreb), 31. V. 1913., 6-7.

³⁰⁴ „Dnevne viesti.“, *Jutarnji list* (Zagreb), 1. VI. 1913., 5-6.

jenjavale. U istom članku piše se kako svi strani listovi javljaju da će uslijed afere Redl vjerojatno doći do određenih promjena pozicija u vojnim redovima, iz čega se može zaključiti kako je ovaj skandal uvelike utjecao na državni aparat. Austro-Ugarska smatrala je ovaj slučaj vrlo ozbiljnim, što se može se iščitati iz članka *Jutarnjega lista* objavljenog 7. lipnja 1913. godine, u kojem je navedeno: „Militärische Rundschau razlaže u jednom članku o affairi Redl o homoseksualnoj sklonosti u vojsci. Budući da se je kod pukovnika Redla uglavila ova abnormalnost, bit će nadležni faktori pozvani, da u buduće ovom poroku priklone veću pažnju. U buduće ne smije biti mjesta u vojsci elementima, koji su fizički ili moralno inferiorni. Slučaj sa Redlom jasno je pokazao, od kakovih sudbonosnih posljedica mogu da budu ovakovi pojavi ne samo za vojsku, nego i za cijelu državu“.³⁰⁵ Ovdje se može povući paralela s Eulenburgovom aferom, koja je također dovela do narušavanja njemačkog vojnog ugleda uslijed povezanosti s homoseksualnošću. Stoga, može se zaključiti kako su vojni prestiž, autoritet i čast bili od izuzetne važnosti za europske države u „dugom“ 19. stoljeću. *Jutarnji list* prikazuje još jednu zanimljivu činjenicu iz bečkih novina *Die Zeit*, u kojima se tvrdi kako je prvi trag „Redlovih zločina“ opažen u Zagrebu.³⁰⁶ Spominje se Finac Kopp-Kepp koji je bio uhićen u Zagrebu, a za kojega se ispostavilo da je špijun koji je surađivao s Redlom.³⁰⁷

Redlovo oprostajno pismo, koje je napisao prije izvršenja samoubojstva, također je vrijedno spomena. Ono se spominje u četiri pronađena članka, u kojima je naveden dio njegovog sadržaja. Redl se u njemu obratio svojoj obitelji, a osobito upečatljiv dio teksta odnosi se na njegovo kajanje i sram zbog vlastitih prijestupa, što potvrđuju njegove riječi: „Lakomislenost i strasti su me pokvarile. Molite za mene; svoje zablude okajavam svojom smrću!“.³⁰⁸ To se može dovesti u vezu s već spomenutom uvodnom tvrdnjom kako su i homoseksualci gledali na svoje homoseksualne sklonosti kao na nešto ne prirodno i sramotno što je bilo općepriputno razmišljanje većine društva „dugog“ 19. stoljeća. Koliko je društvo nekada znalo biti surovo, može se vidjeti iz članka koji je izvještavao o demonstracijama na groblju gdje je Redl sahranjen. Grupi ljudi smetalo je što je sahranjen u istom redu kao i njihova obitelj te su smatrali kako je samoubojstvom „izbjegao krvničkom konopcu“.³⁰⁹

³⁰⁵ „Dnevne viesti.“, *Jutarnji list* (Zagreb), 7. VI. 1913., 5.

³⁰⁶ *Isto*, 5.

³⁰⁷ *Isto*, 5.

³⁰⁸ „Dnevne viesti.“, *Jutarnji list* (Zagreb), 31. V. 1913., 6-7.

³⁰⁹ „Dnevne viesti.“, *Jutarnji list* (Zagreb), 6. VI. 1913., 6.

Sukladno gore navedenom, analizom članka o homoseksualnim aferama „dugog“ 19. stoljeća u svijetu potvrđuju se tvrdnje iz uvodnih poglavlja koje govore o tome kako su homoseksualni skandali poticali na rasprave i izazivali golemu količinu javnog prijezira, usmjerenog prema homoseksualnim pojedincima. S druge strane, osim svjetskih skandala, pojedini lokalni slučajevi iz 19. stoljeća također su privukli pozornost hrvatskoga tiska, o čemu će se pisati u sljedećem poglavlju.

4. 5. Lokalne homoseksualne afere i slučajevi

Pri procesu pronalaženja članka hrvatskoga tiska 19. stoljeća u kojima se pisalo o homoseksualnosti, ustanovljena su saznanja o pojedincima na ovim prostorima kojima su pripisivane homoseksualne sklonosti. Za potrebe ovog rada izdvojila bih šest članaka koji su objavljeni u različitim novinama hrvatskoga tiska (*Ilirske narodne novine/Narodne novine, Slavenska misao, Naše pravice, Naša sloga i Jutarnji list*) u kojima se osvrnulo na homoseksualnost. Najstariji članci datiraju iz 1841. i 1851. godine, koje objavljuju *Ilirske narodne novine* (od 1843. godine *Narodne novine*) a izvještavaju o stanju na bosanskohercegovačkom području. Donose se vijesti *Serbskih narodnih novina* o stanju vojske u Travniku, pri čemu je spomenuta i homoseksualnost: „Zlo, koje su počinili, to je neopisano, osobito, s dopuštenjem govoreći, sodomu čineći“.³¹⁰ Nakon deset godina, *Narodne novine* ponovno su pisale o stanju u vojsci, ovoga puta one u Mostaru, čiji su pripadnici bili nezadovoljni pruženim uvjetima. Uz to, istaknuta je prisutna glasina kako je „strašno zavladao među turskim častnicima gadni grie muželeštva (sodomie)“.³¹¹ Prisutnost takvog stajališta može se dovesti u vezu s navodima iz prethodnih poglavlja, u kojima je homoseksualnost često povezivana s Turcima.

Polu stoljeća kasnije, članak iz 1908. godine kojeg objavljuje *Slavenska misao*, pruža informacije o postojanju „homoseksualnih društava“ u Beogradu. Lokacija njihova okupljanja bila je Baštovanska ulica koju je, prema navodima iz teksta, otkrilo redarstvo.³¹² Način na koji se pisalo o homoseksualcima u ovom članku osobito je vrijedan spomena, jer je u skladu s već navedenim općeprihvaćenim stavovima o ovoj skupini ljudi. Mladi muškarci uhićeni u Baštovanskoj ulici opisani su kao „obrijani, oličeni i parfimirani“, a pritom se tvrdi kako su

³¹⁰ „Bosna i Hercegovina“, *Ilirske narodne novine* (Zagreb), 28. VIII. 1841., 274.

³¹¹ „Bosna i Hercegovina“, *Narodne novine* (Zagreb), 24. III. 1851., 202.

³¹² „Širom Slavenskog svieta.“, *Slavenska misao* (Pula, Trst), 15. I. 1908., 3.

neki od njih bili odjeveni u žensku odjeću. Uhićenici su priznali „prijestup“ te su redarstvu otkrili postojanje druga dva homoseksualna društva, koja su posjećivali pripadnici viših društvenih slojeva.³¹³ Cijela situacija smatrana je skandaloznom, što se može zaključiti iz rečenice s kraja članka, koja glasi: „Još se je i ovo Srbiji htjelo!“.³¹⁴

Lokalni slučajevi koje je osobito važno istaknuti odnose se na homoseksualne afere dvojice učitelja, konjšćinskog Franje Makovića i lovranskog Marija Marchija. Varaždinske *Naše pravice* 1909. godine iznose detalje Makovićeve afere, dok istarske novine *Naša sloga* 1913. godine objavljuju članak o Marchijevoj homoseksualnoj aferi u Lovranu, u koju su bili upleteni i drugi akteri.

Makovićeve afere izazvala je golemu medijsku pompu, što se može zaključiti analizom spomenutog članka *Naših pravica*, u kojem se navode još troje novine u čijim je člancima Maković bio tema. O njemu se pisalo u zagrebačkom *Obzoru*, zagrebačkoj *Hrvatskoj slobodi* i zlatarskim novinama *Zlatarski tjednik*.³¹⁵ Protiv njega je u Varaždinu 12. rujna 1908. podignuta prijavnica zbog „raznih prljavština“, a prije svega zbog „pederastije“.³¹⁶ Slučaj je promatran kroz političku prizmu, pri čemu je istaknuto da je Maković bio pristaša Josipa Franka te da je s njim i Isidorom Kršnjavim bio u vrlo bliskim odnosima.³¹⁷ Javnu sablazan potaknula je činjenica što je ovaj učitelj, iako prvotno suspendiran, ponovno dobio posao učitelja u drugom mjestu, o čemu su pisale *Narodne novine*.³¹⁸ Sudski spor trajao je mjesecima, tijekom kojega je optuženi tvrdio da je žrtva „bezrazložne hajke“, pritom tužeći urednike *Zlatarskog tjednika* za klevetu.³¹⁹ Sporni članak u potonjim novinama naslovljen „Našoj slavnoj vojsci“ u rubrici „Domaće vijesti“ isprovocirao je Makovića o kojem je pisano da je 1908. godine „navalio na jednog kaprala u eulenburškoj nakani, te da je taj to prijavio svomu stražmeštru“.³²⁰ „Eulenburška nakana“ odnosi se na homoseksualnu sklonost te je izraz poniknuo od više puta spomenutog princa Eulenburga, koji je i sam bio upleten u homoseksualnu aferu. Iz ovoga primjera može se vidjeti koliko je Eulenburgova afere utjecala na brojne tiskovine. Nakon rasprave, održane u tajnosti kako ne bi došlo do narušavanja „ćudorednosti“, ustanovljeno je da Maković nije bio politička žrtva.

³¹³ *Isto*, 3.

³¹⁴ *Isto*, 3.

³¹⁵ Lehpamer, „Afera učitelja Makovića“, 3.

³¹⁶ *Isto*, 3.

³¹⁷ *Isto*, 3.

³¹⁸ *Isto*, 3.

³¹⁹ *Isto*, 4.

³²⁰ *Isto*, 4.

U članku se ističe kako su daljnje rasprave o ovom osjetljivom pitanju odgođene zbog ispitivanja svjedoka i pronalaska drugih dokaza.³²¹

Prilikom pisanja o homoseksualnoj aferi u Lovranu također su izneseni podatci koji pružaju uvid u pojedine detalje ovoga slučaja, u koji je bilo umiješano više osoba. Saznaje se ime samo jednog od njih, Marija Marchija, koji je u tekstu opisan kao „najzagriženiji Talijan u Lovranu, koji je vodio glavnu rječ u talijanskim redovima te je obnašao i čast občinskog tajnika“, a koji je prije toga bio hrvatski učitelj.³²² Uhićen je i odveden u Trst, zbog upletenosti u homoseksualnu aferu. Iznose se i pojedinosti koje potvrđuju uključenost drugih učesnika, o čemu se piše sljedeće: „Već prije njega uhapšena su tri konobara, da su s Marchijem upleteni u istu aferu. Nadati se je još novim uhapšenjima“.³²³

Jutarnji list 16. prosinca 1913. godine donosi vijesti o sudskom sporu zbog pronevjere novca u Rovinju, u koji su bili uključeni poštari Rudolf Nikolić, svratištar Sava Jovančević i austrougarski domobranski narednik Franjo Schmutz. Slučaj je poprimio još skandaloznije razmjere kada su Nikolić i Schmutz optuženi za homoseksualne odnose.³²⁴ U članku se navode imena dvojice svjedoka, Vjekoslava Gradisa i Josipa Pohulja, koji su „govorili o prizorima po kojima bi se nekako dalo naslućivati, da su između Schmutza i Nikolića postojali homoseksualni odnošaji“.³²⁵ Tijekom sudskog procesa, dokazuje se kako Nikolić nije homoseksualac te se naglašava njegova „čestita prošlost“. Naposljetku, Jovančević i Nikolić razriješeni su krivnje i pušteni na slobodu uslijed postupka za pronevjeru novca, a Schmutz je zadržan u vojnom zatvoru.³²⁶

Analizom navedenih članaka može se zaključiti kako su lokalni homoseksualni slučajevi, jednako kao i oni svjetski, izazivali svojevrsnu javnu sablazan te su neki od njih bili okidač za žustre rasprave u pojedinim hrvatskim tiskovinama. Bez sumnje, najskandaloznija od njih bila je Makovićeve afere o kojoj se, prema pronađenim člancima, pisalo u čak četvorim novinama i koju je karakterizirala dugotrajnost sudskih procesa.

³²¹ *Isto*, 4.

³²² „Voloski kotar“, *Naša sloga*, (Trst), 13. XI. 1913., 3.

³²³ *Isto*, 3.

³²⁴ „Pokrajinske viesti“, *Jutarnji list*, (Zagreb), 16. XII. 1913., 4.

³²⁵ *Isto*, 4.

³²⁶ *Isto*, 4.

5. ZAKLJUČAK

S obzirom na izostanak historiografskih radova o homoseksualnosti u 19. stoljeću na području Hrvatske, moja namjera prilikom odabira teme diplomskog rada bila je pružiti barem djelomičan uvid u prikaze homoseksualnosti i homoseksualaca, usprkos zahtjevnosti pronalazanja članaka u istraživanom razdoblju. Ovim radom obuhvaćena su gotovo sva područja razjedinjenih hrvatskih zemalja u razdoblju druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, a najviše članaka pronađeno je u tiskovinama Banske Hrvatske. Unatoč činjenici da je homoseksualnost u „dugom“ 19. stoljeću na području Hrvatske potpuno neistraženo područje, pronalaskom i analizom članaka iz hrvatskoga tiska uspjela sam doći do određenih zaključaka.

Dvije Foucaultove hipoteze koje su navedene u uvodnim poglavljima, a koje govore o represivnom pogledu na seks i njegovoj kontroli od strane državnog aparata i volji za znanjem koja je dovela do određenih znanstvenih spoznaja o seksualnosti, potvrđene su analizom *Kaznenog zakona* i članaka hrvatskoga tiska u kojima se osvrnulo na homoseksualnost. Osim reguliranja prostitucije, u nekoliko članaka *Kaznenog zakona* fokus je stavljen i na homoseksualnost koja je opisana kao zločin „bludnosti suprot naravi“. Takva vrsta „prijestupa“ trebala se sankcionirati propisanim zatvorskim kaznama, što je u direktnoj vezi s većinom europskih država koje su također zakonski sankcionirale homoseksualce. Uvidom u lokalne homoseksualne afere s početka 20. stoljeća spomenute u člancima hrvatskih novina, može se zaključiti da je homoseksualnost osim izazivanja javne sablazni, također bila predmetom sudskih sporova, premda u tekstovima nije konkretno navedeno trajanje zatvorskih kazni. Ono što se zasigurno može reći je da su pojedinci kojima je bila pripisivana homoseksualnost gubili svoj društveni ugled i radna mjesta te je njihova privatnost vrlo vjerojatno bila u potpunosti narušena uslijed javnog izvještavanja o njihovim životima. S druge strane, pod utjecajem europskih strujanja i preuzimanja znanstvenog diskursa 19. stoljeća istaknutih znanstvenika, u prvom redu psihijatra Richarda von Krafft-Ebinga, hrvatski liječnici u časopisu *Liječnički vjesnik* pisali su o homoseksualnosti, najčešće preuzimajući ukorijenjene koncepte od strane potonjeg autora. Krajem 19. stoljeća u istaknutom medicinskom časopisu sve detaljnije se raspravljalo o homoseksualnosti, koristeći znanstvenu terminologiju druge polovice 19. stoljeća te naglašavajući važnost medicinskih pregleda i promatranja homoseksualaca kojima se trebala ustanoviti njihova „abnormalnost“. Dakle, s obzirom na velik broj pronađenih članaka s kraja 19. i početka 20. stoljeća u kojima je pružen

medicinski pogled na homoseksualnost, može se zaključiti da su hrvatski liječnici nedvojbeno posvetili pozornost ovoj društvenoj skupini.

Osim Foucaultovih hipoteza, potvrđena je i ona Halperinova o radikalnosti otkrivanja i pisanja o seksualnosti tijekom čega dolazi do preispitivanja ukorijenjenih predodžbi o „prirodnosti“ i moralnosti sukladno razdoblju u kojemu pojedinac živi. U kontekstu moralne krutosti 19. stoljeća homoseksualnost je postala medicinski i društveni fenomen kojeg je bilo potrebno nadzirati, razumjeti i na odgovarajući način sankcionirati. Potrebno je ponoviti da su poželjni muški i ženski identiteti oblikovani prije svega kroz obrazovni sustav i brojne pedagoške tekstove, ali i pravni sustav, medicinska promišljanja o seksualnosti, tekstove različitih tiskovina i intelektualaca koji su se povremeno osvrtni na rodne odnose. Izrazita društvena heteronormativnost i patrijarhat u pravilu nisu dovođeni u pitanje. U takvim okolnostima, većina homoseksualaca nije htjela biti izdvojena od ostatka društva strahujući od javne osude, sramote koju su mogli nanijeti vlastitim obiteljima ili gubitka radnog mjesta. Stoga, razumljiv je učestali obrazac ponašanja u analiziranim tekstovima u kojem su se homoseksualni pojedinci često ograđivali od optužbi za homoseksualnost ili čak i gnušali na takve insinacije, a ako su optužbe bile dokazane, priznavali su svoj „zločin“ i kajali se zbog vlastitih „grijeha“. Uz bok već spomenutoj ćudorednosti, često je istican i vjerski čimbenik pri čemu se za homoseksualce pisalo kako vrijeđaju katoličke vjernike i narušavaju moralnu sliku društva.

Nadalje, u člancima se više puta pisalo o homoseksualnosti kao atavističkom ostatku iz ranijih razdoblja, prvenstveno antičke Grčke i Rima, jer je ona u predmodernim društvima smatrana normalnom pojavom koja je bila široko rasprostranjena. Također, osim potonjih civilizacija, nerijetko se spominjala i Azija kao prostor s kojega je potekla tzv. „pederastija“.

Svjetski i lokalni homoseksualni skandali, koji su izazivali golem interes javnosti i pobuđivali pozornost čitatelja, dobili su svoje mjesto u člancima hrvatskoga tiska s početka 20. stoljeća. Navedeni su izvori bili od velike važnosti za izradu ovog diplomskog rada. S vrlo iscrpnim opisima i izvještajima iz stranog tiska, naročito prenoseći detaljne informacije o aferama Redl i Eulenburg, urednici hrvatskoga tiska na početku 20. stoljeća okrenuli su se senzacionalističkom načinju pisanja, a homoseksualni skandali zasigurno su pripadali toj kategoriji.

U konačnici, nadam se da ovaj rad predstavlja koristan historiografski prilog istraživanju homoseksualnosti u 19. stoljeću na području Hrvatske. Dakako, postoji još

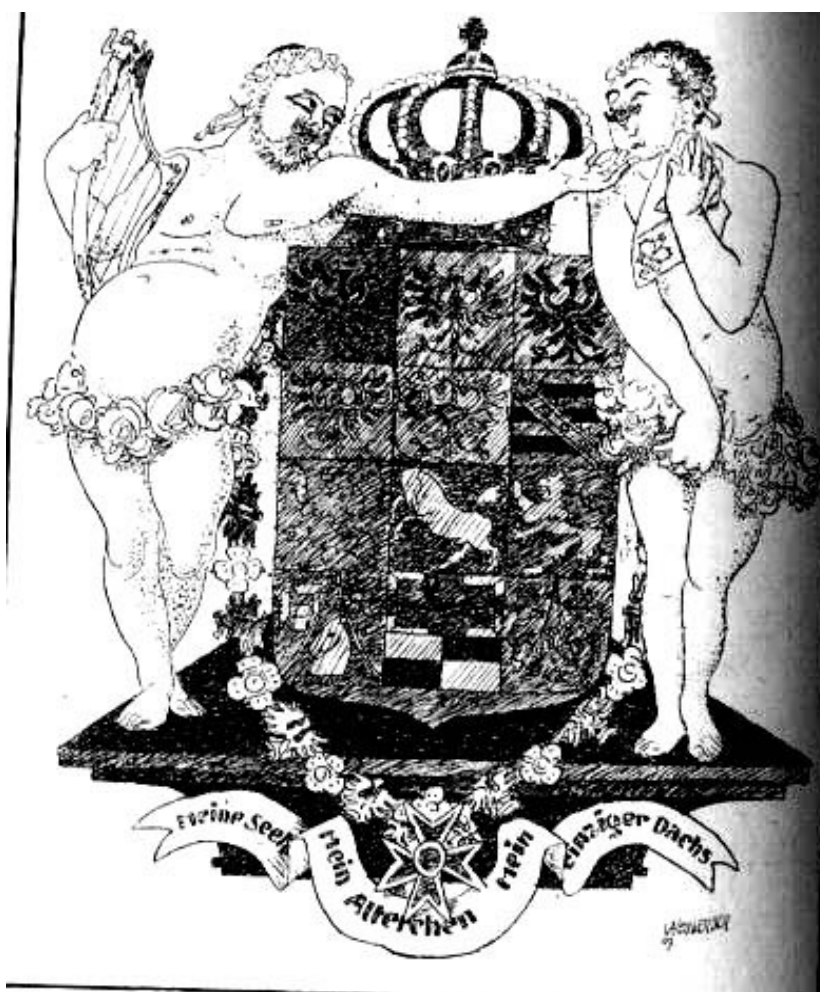
mnogo prostora za daljnja istraživanja koja bi mogla dodatno produbiti i nadopuniti spoznaje iznesene u ovom radu. Prije svega, korisno bi bilo istražiti i odnos prema homoseksualnosti u međuratnom razdoblju na području Hrvatske. Odnos prema homoseksualcima u socijalističkoj Hrvatskoj već je obrađen kroz doktorsku disertaciju Franka Dote.³²⁷ Sustavnijim istraživanjem povijesti homoseksualnosti dobit ćemo još potpuniji uvid u povijest oblikovanja poželjnih rodni uloga te sankcioniranje određenih seksualnih praksi.

³²⁷ Više o odnosu prema homoseksualcima u socijalističkoj Hrvatskoj: Franko Dota, „Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj: (1945.-1989.)“ (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2017.)

6. GRAFIČKI PRILOZI

Prilog 1: Oscar Wilde i njegov partner Alfred „Bosie“ Douglas 1893. godine. Preuzeto iz: Tom Crewe, „Gay tolerance might have triumphed in Britain – were it not for Oscar Wilde“, The Telegraph, pristup ostvaren 6. VI. 2024., <https://www.telegraph.co.uk/books/what-to-read/gay-tolerance-might-have-triumphed-britain-not-oscar-wilde/>

Les nouvelles Armoiries prussiennes.
(Projet Liebenberg).

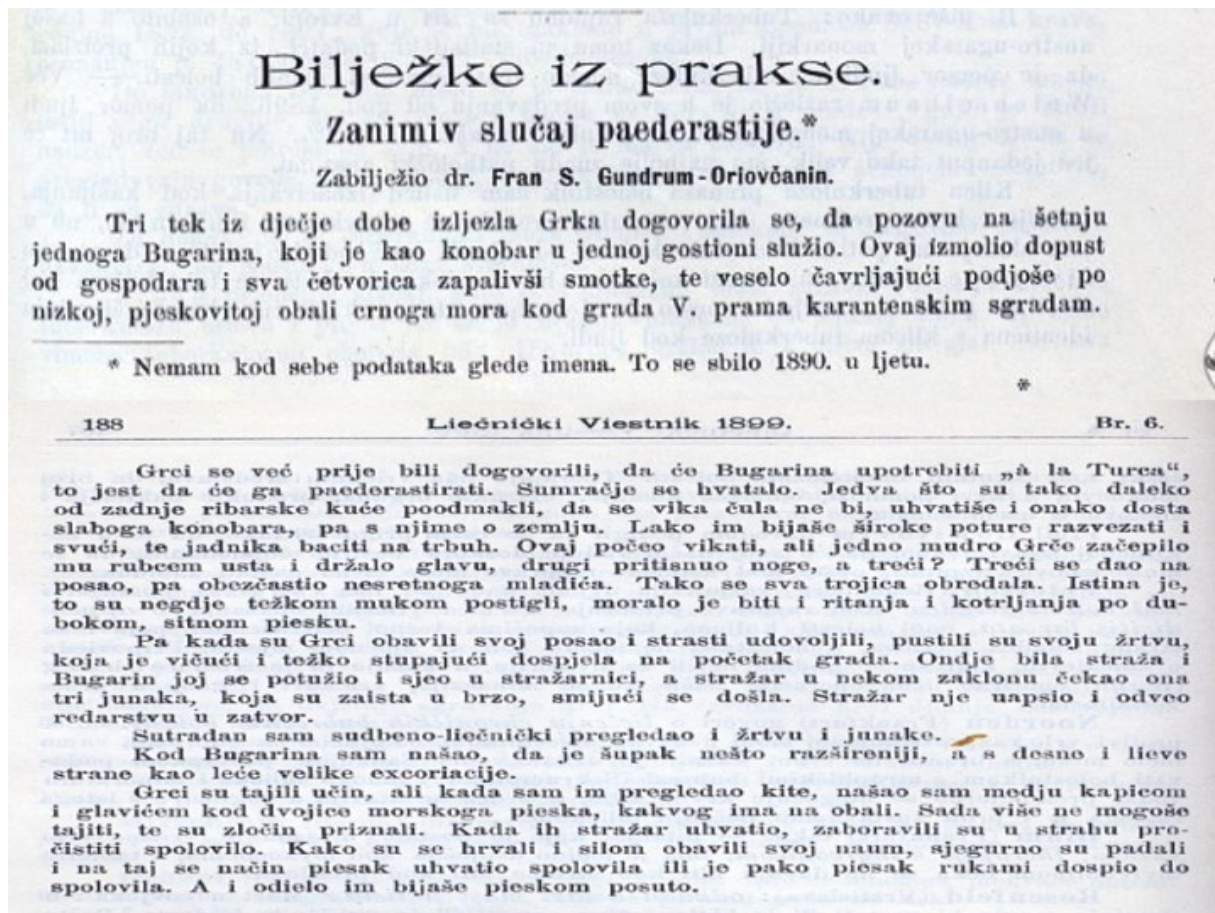
Composition de A. Weisgerber (*Jugend*, de Munich, 28 octobre).

* Les deux hommes sauvages des armoiries prussiennes, bien connus de tous, sont remplacés par deux hommes qu'on lit le mot du jour, *une amitié amoureuse*. Comme devise on lit : *Mon âme. — Mon petit vieux. — Mon unique petit basset.*

Prilog 2: Satirična ilustracija s prikazom dva homoseksualca iz vremena Eulenburgove afere 1907. godine u Münchenskom časopisu *Jugend*. Preuzeto iz: „Harden-Eulenburg affair - Cartoon by Albert Weisberger (1878-1915) from *Jugend* - October 28 1907“, Wikipedia, pristup ostvaren 6. VI. 2024., [https://en.wikipedia.org/wiki/File:Harden-Eulenburg_affair_-_Cartoon_by_Albert_Weisberger_\(1878-1915\)_from_Jugend_-_October_28_1907.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Harden-Eulenburg_affair_-_Cartoon_by_Albert_Weisberger_(1878-1915)_from_Jugend_-_October_28_1907.jpg)

Homoseksualna afera u Lovranu.
 Zagriženiji Talijan u Lovranu, koji je
 bio glavnu rječ u talijanskim redovima,
 je obnašao i čast obćinskog tajnika,
 Marijo Marchi (bivši negda hrvatski uči-
 telj), kada veliki Talijan s pridjevkom de
 (L. Milano), uhapšen je u subotu dne 8. t.

Prilog 3: Novinski članak „Homoseksualna afera u Lovranu“ objavljen u listu *Naša sloga* 13. studenoga 1913. godine. Preuzeto iz: „Voloski kotar“. *Naša sloga*, (Trst), 13. XI. 1913., 3.

Prilog 4: Novinski članak „Bilježke iz prakse. Zanimiv slučaj paederastije.“ objavljen 15. lipnja 1899. godine u časopisu *Liječnički vjesnik*. Preuzeto iz: Gundrum-Oriovčanin, Fran. „Bilježke iz prakse. Zanimiv slučaj paederastije.“. *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora* 21 (1899), br. 6: 187-188.

7. POPIS IZVORA I LITERATURA

1. Novine i časopisi

1. *Dan* (Split)
2. *Glasonoša: ilustrirani hrvatski časopis za zabavu, pouku, politiku i narodno gospodarstvo* (Karlovac)
3. *Hrvat: list za pouku, gospodarstvo i politiku* (Gospić)
4. *Hrvatske pravice* (Varaždin)
5. *Ilirske narodne novine* (Zagreb)
6. *Jutarnji list* (Zagreb)
7. *Književnik: časopis za jezik i povijest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti* (Zagreb)
8. *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkoga zbora* (Zagreb)
9. *Napredak: časopis za učitelje i odgojitelje i sve prijatelje mladeži* (Zagreb)
10. *Narodne novine* (Zagreb)
11. *Narodna obrana* (Osijek)
12. *Naše pravice* (Varaždin)
13. *Naša sloga: poučni, gospodarski i politični list* (Trst)
14. *Novosti* (Zagreb)
15. *Obzor* (Zagreb)
16. *Slavenska misao: slavjanskaja misl: ex. La Pensee Slave: neodvisno i nepristrano glasilo svih slavena* (Trst, Pula)
17. *Sloga* (Zagreb)

2. Monografije

1. Aldrich, Robert. *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*. Zagreb, Beograd: Sandorf, 2011.
2. Bertoša, Mislava, Vuković, Tvrtko. *Lov na degenerike: o nekim vidovima uspostave psihijatrijskog diskursa u Banskoj Hrvatskoj i njegovoj ulozi u izgradnji građanskog društva*. Zagreb: Meandarmedia, 2023.
3. Blom, Phillip. *Vrtoglave godine: Europa 1900.-1914*. Zagreb: Fraktura, 2015.

4. Bogišić, Baltazar. *Gragja u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1874.
5. Cocks, Harry. *Nameless Offences: Homosexual Desire in the 19th Century*. Bloomsbury Publishing, 2009.
6. Cook, Matt. *London and the Culture of Homosexuality, 1885-1914*. New York: Cambridge University Press, 2003.
7. Crozier, Ivan. *Sexual Inversion: A Critical Edition. Havelock Ellis and John Addington Symonds (1897)*. Hampshire/New York: Palgrave Macmillan, 2008.
8. Domeier, Norman. *The Eulenburg Affair: A Cultural History of politics in the German Empire*. Prevela Deborah Lucas Schneider. New York: Camden House, 2015.
9. Donoghue, Emma. *Passions Between Women*. London: Bello, 2014.
10. Foucault, Michel. *Povijest seksualnosti*. Zagreb: Domino, 2013.
11. Glesinger, Lavoslav. „Povijesti psihijatrije u Hrvatskoj – pretisak doktorske disertacije“. U *Ludnica i luĉbarnica; razvoj laboratorija u psihijatrijskoj bolnici*, uredili Marko Peĉina i Stella Fatović-Ferenĉić, ?. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2012.
12. Gross, Mirjana, Szabo, Agneza. *Prema hrvatskome graĉanskom društvu*. Zagreb: Globus, 1992.
13. Halperin, David. *How to Do the History of Homosexuality*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 2002.
14. Horvat, Josip. *Povijest novinstva Hrvatske: 1771-1939*. Zagreb: Golden marketing – Tehniĉka knjiga, 2003.
15. Iveljić, Iskra. *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*. Zagreb: Leykam International, 2010.
16. Iveljić, Iskra. *Oĉevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International, 2007.
17. Jagić, Vatroslav. „Statut poljiĉki“. U *Statuta lingua croatica conscripta: Hrvatski pisani zakoni: Vinodolski, Poljiĉki, Vrbanski a donekle i svega Krĉkoga otoka, Kastavski, Veprinaĉki i Trsatski*, uredili Franjo Raĉki, Vatroslav Jagić i Ivan Ćrnĉić, 25-141. Zagreb: Dioniĉka tiskara, 1890.
18. Joyce, Simon. *LGBT Victorians: Sexuality and Gender in the Nineteenth-Century Archives*. Oxford: Oxford University Press, 2022.

19. Kaan, Heinrich, Kahan, Benjamin. *Heinrich Kaan's "Psychopathia Sexualis" (1844): A Classic Text in the History of Sexuality*. New York: Cornell University Press, 2016.
20. Lemmey, Huw, Miller, Ben. *Bad Gays – A Homosexual History*. London, New York: Verso, 2022.
21. Lombroso, Cesare. *Criminal Man*. Prevele Mary Gibson i Nicole Hahn Rafter. Durham and London: Duke University Press, 2006.
22. Mondimore, Francis Mark. *Prirodna povijest homoseksualnosti*. Zagreb: Historia, 2003.
23. Najbar-Agičić, Magdalena. *Povijest novinarstva: Kratki pregled*. Zagreb: Ibis grafika, Sveučilište Sjever, 2015.
24. Ross, Graham. *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*. New York: W.W.Norton & Company, 2023.
25. Skupina autora. *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968.
26. Skupina autora. *Temelji moderne Hrvatske – hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, 2016.
27. Šilović, Josip. *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih od 27. svibnja 1852. sa zakoni od 17. svibnja 1875: o porabi tiska, o sastavljanju porotničkih imenika i o kaznenom postupku u poslovih tiskovnih, preinačenimi zakonom od 14. svibnja god. 1907. o promjeni tiskovnih zakona i sa zakoni i naredbami koji se na nje odnose ter sarješitbami kr. stola sedmorice i vrhovnog suda u beču*. Zagreb: Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), 1908.
28. Trumbach, Randolph. „Homosexuality and Lesbianism.“ u: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*. (ur. Stearns N. Peter)., str. 311-324.
29. Von Krafft Ebing, Richard. *Psychopatia Sexualis: The Classic Study of Deviant Sex*. New York: Arcade Publishing, 2011.
30. Vranješ-Šoljan, Božena. *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.
31. Župan, Dinko. *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Slavonski brod, Osijek: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.

32. White, Chris. *Nineteenth-Century Writings on Homosexuality: A sourcebook*. London/New York: Routledge, 1999.

3. Znanstveni i stručni radovi

1. Cornwall, Mark. „A typology of traitors in late nineteenth-century Austria-Hungary“. University of Southampton Institutional Repository, 2020.
2. Dota, Franko. „Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj: (1945.-1989.)“ Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2017.
3. Drača, Vinko. „Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz devetnaestoga u dvadeseto stoljeće“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2021.
4. Filipović, Sergej. „Reguliranje prostitucije u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: Pravilnik o uređenju i nadziranju prostitucije iz 1896. i Pravilnik za bludilišta iz 1911.“. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 14 (2014), br. 1: 141-158.
5. Halperin, David. „Postoji li povijest seksualnosti?“. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 23 (2023), br. 1: 351-371.
6. Kasumović, Amila. „Povijest marginalnih i „neuspješnih“: zašto nam je potrebna?“. U *Na margini povijesti: zbornik radova*, uredio Amir Duranović, 31.-61. Sarajevo: UMHIS, 2018.
7. Kokorić, Mihaela. „Tvorba queer identiteta u hrvatskim romanima od 19. do 21. stoljeća“. Diplomski rad, Sveučilište u Osijeku, 2020.
8. Pejić, Luka. „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2020.
9. Zorica, Luka. „Povijesni prikaz homoseksualnih osoba kao marginalizirane skupine.“ *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno humanističkih znanosti* 8, br. 8 (2016): 2-15.

4. Internetski izvori

1. „1885 Labouchere Amendment“, UK Parliament, pristup ostvaren: 8. IV. 2024., <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/relationships/collections1/sexual-offences-act-1967/1885-labouchere-amendment/>
2. „Basariček, Stjepan“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/basaricek-stjepan>.
3. „Bogišić, Baldo“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/bogisic-baldo>.
4. „Industrial Revolution“, Britannica, pristup ostvaren: 18. IV. 2024., <https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution/The-first-Industrial-Revolution>
5. „Law and Oppression“, Historic England, pristup ostvaren: 8. IV. 2024. <https://historicengland.org.uk/research/inclusive-heritage/lgbtq-heritage-project/law-and-oppression/>
6. „Žirovčić, Ivan“, *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/zirovcic-ivan>.
7. Emma Frank, „Queer Life & Literature in the 19th Century“, USF Libraries-Tampa Special Collections, pristup ostvaren 2. V. 2024., <https://storymaps.arcgis.com/stories/5643a9902b494936924bcd76bce3f5743>
8. Günther Kronenbitter, „Redl, Alfred“, 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, pristup ostvaren: 2. V. 2024., https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/redl_alfred
9. Ruth E. Taylor, *Death of neurasthenia and its psychological reincarnation (A study of neurasthenia at the National Hospital for the Relief and Cure of the Paralysed and Epileptic, Queen Square, London, 1870–1932)* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), pristup ostvaren 25. IV. 2024., <https://www.cambridge.org/core/journals/the-british-journal-of-psychiatry/article/death-of-neurasthenia-and-its-psychological-reincarnation/CBF3F9183ED6368E940BB0F0AB327482#metrics>